

VASY GÉZA

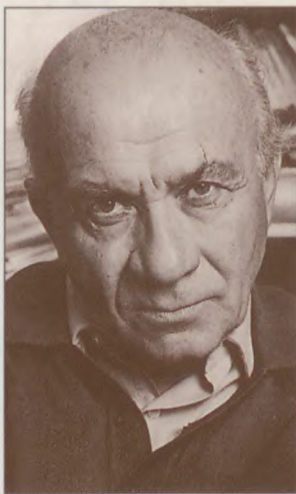
Illyés Gyula

ÉLET-KÉP SOROZAT

MB

188.133

Elektra
Kiadóház

A sorozatot szerkeszti

FRÁTER ZOLTÁN

VASY GÉZA

Illyés Gyula

ÉLET-KÉP
SOROZAT

Elektra Kiadóház

MB 188.133

2003

© Vasy Géza, 2002

© Elektra Kiadóház, 2002

A huszadik század tanúja

Vannak művészek, akiknek érdekes és az alkotások megértése szempontjából is fontos lehet az életútja, s vannak eseménytelen, a művekkel csak laza kapcsolatban lévő életutak is. Illyés Gyula mindenképpen az előbbiekre tartozik. Sokszor és sok fórumon szerepelt, bár nem nagyon szerette a nyilvánosságot, s határozottan különválasztotta a köz- és a magánéletet. Ugyanakkor olyan alkotó volt, aki – főként epikai – műveiben elég sok életrajzi adalékot tárt fel, igaz, inkább gyermek- és ifjúkoráról.

Nyolcvan évet megérve a huszadik század nagy részének, meghatározó magyar- és világtörténelmi eseményeknek lehetett tanúja, olykor résztvevője is. Diákként ott volt Ady Endre temetésén, majd kivézenyelt osztályával Horthy Miklós bevonulásán. Később számos magyar és francia művésszel, politikussal, a szellemi élet meghatározó alakjaival ismerkedett meg, került részben baráti kapcsolatba. Jelen volt – nemegyszer meghatározó szereplőként – irodalmi és olykor politikai mozgalmakban. Kivívott rangját jelzi, hogy amikor 1982-ben François Mitterand, a Francia Köztársaság elnökeként hazánkba látogatott, magán-programként Illyés Gyula

lával találkozott. S maga az eszmecsere túlhaladta a protokoll által tervezett időtartamot.

A tanú, a résztvevő egyúttal a század művészi megörökítője is. Életműve a műnemek, műfajok nagy változatosságát mutatja: a líra, az epika, a dráma hagyományosabb műfajai mellett azok megújítása, továbbá az esszé, a naplójegyzet, az interjú, a műfordítás is jellegzetes megnyilatkozási formája. Sokat dolgozott, korántsem teljes életműsorozata 22 testes kötetből áll. Tevékenysége az irodalmi életben is meghatározó: szerkesztője volt a *Nyugat*, a *Magyar Csillag*, a *Válasz* évfolyamainak.

Illyés Gyula 1983-ban bekövetkezett halála nemcsak az életműnek, hanem az egész irodalomtörténeti korszaknak a lezárultát is jelképezi. Okkal tekintette őt a közvélemény nemzeti költőnek, azaz olyan alkotónak, aki a nemzet sorskérdéseit egy adott időszakban a legteljesebbkörűen szólaltatta meg. Megfogalmazódott olyan vélemény is, amely szerint e jellegzetes magyar költői magatartás utolsó reprezentatív képviselője volt, s mások már nem is követhetik, mivel a nemzeti költői feladatkör korszerűtlenné vált, érvénytelenné. A globalizáció korszakában tetszetős lehet ez az érvelés, ám amiként a természetért, minden egyes fáért küzdenünk kell, így kell tennünk minden egyes nyelvért és annak kultúrájáért. Amíg lesz magyar nyelv, addig lesz magyar költészet is, s a társadalmi igény és a lehetőség találkozásaként addig létrejöhetnek újabb, a nemzeti költő minősítésével illelhető életművek.

Valóban végérvényesen lezárult egy irodalomtörténeti korszak Illyés Gyula halálával. Az, amelyik a

huszadik század középső felét íveli át, s amelyet ő és nemzedéke fejezett ki a legpontosabban. József Attila, Szabó Lőrinc, Németh László, Márai Sándor, Déry Tibor, Tamási Áron mellett Illyés Gyula volt e nemzedék legfontosabb írója, s ő volt az, akinek a legtovább adatott meg képviselnie e nemzedék hitét és erkölcsét. Az őszirózsás forradalomtól 1983-ig, tehát hat és fél évtizedben keresztül követte figyelemmel azt, ami Magyarországon és Európában történik. Egy markáns történeti vélemény szerint a huszadik század lényegében csak az első világháborútól a szocialista rendszer összeomlásáig, tehát 1990-ig tartott. Ezek az évtizedek szinte teljesen egybeesnek azzal, amelyeket kamaszkorától haláláig átélt Illyés Gyula. A huszadik század az ő évszázada, s ő maga a huszadik századé. Legnagyobb és legállandóbb példaképének, Petőfi Sándornak csak néhány alkotó év adatott meg, mégis ő válhatott a XIX. századot legteljesebben kifejező alkotónkká. A XX. század sokkal dinamikusabb és polifonabb volt, mint a megelőző, s a századelőtől a századvégig tartó út is jóval borúsabb. Egyetlen alkotó aligha fejezheti ki teljesen ezt az összetettséget. Illyés Gyula életműve nélkül azonban sokkal kevesebbet tudnánk e korról, annak társadalmáról és embereiről, s így általában az emberről és az emberiségről. S ennek az életműnek elválaszthatatlan része az életút is: egymásra utalnak, egymást igazolják. Nincs pontokba szedett kátéja a nemzeti költő szerep- és feladatkörének, de ha volna ilyen, a legtöbb szempontnak Petőfi Sándor után alighanem éppen Illyés Gyula felelne meg.

Szülföld, család, gyerekkor

A Tolna megyei Felsőrácegrespusztán 1902. november 2-án, azaz halottak napján született meg este kilenc órakor az Illésszülők Gyula fia. Ugyanabban a házban, amelyben 24 évvel korábban édesanyja. A születés napja vasárnapra esett. Négy nappal később a pálfai plébánián keresztelték meg római katolikus hitre az újszülöttet. Keresztnevét apai nagybátyja kívánságára kapta, bár az ötlet a családi szóbeszéd szerint a nagyapáé volt. A nagybácsinak, Illés Gyulának nem volt gyermeke, s a családból ő vitte a legtöbbre: Dombóváron járási főjegyző lett. Később is volt szerepe a gyerek életében. Vezetéknevét a már felnőtt, publikáló író változtatta meg: nem akarta, hogy baloldalisága miatt családját zaklassák. Családnevét 1933-ban hivatalosan is Illyésre módosította.

A szülőhely, mint a neve is mutatja, azidőben nem önálló település volt. A Dunántúlon a puszták nagybirtok valamely egységének a központját jelentette. Ez a puszták a pálfai Apponyi-birtok része. Akkoriban mintegy 50-60 család átélt itt, körülbelül 300 ember. Volt e pusztán egy földszintes kastély, iskola, amely vasárnap kápolnaként is szolgált, istálló, gazdasági épületek és cselédlakások. Ez utóbbi-

akban egy közös konyhából nyílt két szoba, s egy szobában egy vagy két család lakott. A cselédek egy-egy évre alkalmazták, de nagyrészüket évtizedeket – vagy egész életet – töltött el ugyanazon a helyen.

Illés János, az édesapa uradalmi gépész volt, nélkülözhetetlen szakmunkás tehát. Bár ő is éves szegődményű cseléd, helyzete kivételezett. Családjával egyedül lakhatott két-szoba konyhát, s négy tehenet is tarthatott. Könnyű lovascsezával járta a határt: a különböző helyeken dolgozó gépeket rendszeresen ellenőrizni és javítani kellett. Neki s így családjának is sokkal nagyobb szabadsága volt, mint az átlag cselédeknek. Munkájához a környékbeli nagyobb településeken anyagot kellett beszereznie, vásárnaponként pedig sokszor felkerekedhetett a család rokonlátogatásra, Ozorára, Cecére, máshová.

Az édesapa, Illés János (1870–1931) Gyántpusztán született, ősi juhászdinasztia sarjaként. Ifjan ő maga is juhászkodott, később kovácsmester, kazánfűtő lett, Pesten tette le a szükséges vizsgákat. Legszívesebben juhász maradt volna, de mire ő felcseperedett, már alig volt szükség a hagyományos juhászkodásra. Különböző pusztákon szolgált, míg Rácegresen meg nem ismerekedett Kállay Idával, akit néhány heti ismeretség után megkért. A házasságot mindkét család ellenezte, de a szülők végül megtörték az ifjak állhatatossága miatt. A református lánynak azonban át kellett térnie a katolikus hitre, ami azt is jelentette, hogy gyermekei is mind katolikusok lesznek. S nem lehetett nagy a családi egyetértés, hiszen a házasság után a fiatalok egy

Szolnok megyei pusztára szegődtek, s csak az első fiúgyermek születése után tértek vissza Rácegrespusztára, hogy aztán több mint egy évtizedet töltsenek ott.

A társadalmi hierarchia több évszázados hagyománya szerint a pusztai világban egy juhász-számadó – s az idősebb Illés János az volt – szinte fejedelemnek számított. A másik nagypapa-jelölt, Kállay Lajos viszont bognár volt csupán, mesterember, de cseléd. A számadó juhász kihasználhatta rangját és vagyonosodási lehetőségeit, népes családját ügyesen kormányozta. Idősebb fiát, Jánost kissé élhetetlennek tartotta a család, többször próbáltak beleszólni az életébe, váltakozó sikerrel. Végülis a nagypapa felkereste a feleség-jelölt lányt a pusztán, s az megtetszett neki, így odaadta neki a jegypénzt. A nagypapa felesége, Csimá Anna szintén juhászcsaládból származott. Magas termetű, erős akaratú, a család gyarapodását kézben tartó és bigottságig vallásos asszony volt. Ősei közül csak Börösök László nevű nagyapját emlegette néha, aki Bécsbe hordta a hercegnek az uradalom pénzét, s akit egyszer leszúrtak. Halála napját, október 3-át minden évben böjtöléssel, imákkal gyászolta, jelenlévő unokáival együtt.

A másik nagypapa, Kállay Lajos Békés megyében, Gyulaváriban született. Ősei közt a XIX. század elején egy református pap is volt: Kállay Sámuel, aki gyermekeit parasztnak nevelte. Kállay Lajosnak tíz testvére volt, ő 16 évesen valaki helyett 70 forintért elment katonának nyolc esztendőre. Ott tanulta ki a bognármesterséget. Egy kovácslegény lett a barátja, az hívta magával Pestre dolgozni a katonaság után. S amikor ez a barát Rácegresre nősült, a bognár is

A család: a szülők, Klára, Gyula és Ferenc

utána ment. Unokájának kérdezősködésére később azt mondta el Pestről való távozásának indokaként, hogy méhészkedni szeretett volna, s hogy attól félt, Pesten nagyon elbutul. Valóban híres méhésszé vált, s bognárként sem volt akárkí. Felesége, Uitz Anna cecei lány. Kilenc éves korától szolgált cselédlánysként különböző mesterembereknél, majd négy évig a kőbányai sörgyár egyik igazgatójánál volt belső szobalány. Ebben a gyárban dolgozott Kállay Lajos is, így ismerkedtek össze. Unokájának leírása szerint „Művelt nő volt, meglepő tárgyi tudással, és

nemcsak a pusztán, hanem az egész járásban s talán a megyében is párját ritkító olvasottsággal." /*Puszták népe*/

Kállay Ida (1878–1931) „anyjától az élelméjűséget örökölte, nagyanya pompás karmai nélkül, apjától a halkszavúságot, a magatartás méltóságát annak belső nyugalma nélkül. Nem húzódott el környezetéről, nem érezte különbnek magát, csak elvágódott." /*Puszták népe*/ Lánykorában Simontornyán és Pálfán megtanult szabni és varrni, s Czabuk keresztapjától nászajándékba varrógépet kapott. Ő lett a pusztaiak varrónője, de nem pénzért dolgozott, hanem cseremunkáért: amíg ő varrt, a megrendelő a kerti, a házimunkát végezte helyette. Gyermekai kiskorában rengeteget dalolt. „Anyám szép volt. Üde, lányos szépség, egy kicsit tatáros arccal, de tiszta, finom arcbőrrel s mindvégig ártatlan gyermeki tekintettel. Gyermekkorunkban megszoktuk, hogy amikor valami ismeretlen helyre vitt bennünket, mindenki lánytestvérünknek nézte; készültünk ezekre a félreértésekre és ki nem fogytunk a nevetésből; ilyenkor ő maga is gyerek lett, lelkileg valóban egyívású velünk." /*Puszták népe*/

A házasságból három gyerek született: Ferenc, Klára és Gyula. Illés Ferenc (1899–1928) négy gimnáziumi osztályt végzett, saját elhatározásából maradt ki az ötödikből. Gépész lett, a világháborúban behívták katonának, de egy balesete miatt nem került ki a frontra. A húszas évek elején kiment Párizsba, öccsét meglátogatni, s tervezte, hogy Amerikába megy. Megismerkedett egy francia lánnyal, az lett a felesége. Odette-tel Ozorán élt, az Illés-rokonság jóvoltából s ügyességének köszönhetően jómódban.

Már két apró gyermekük volt, amikor 1928-ban egy vasárnap esti mulatozás után, amelyben kemény szóváltások is voltak, éjszakai gépkocsiútra indult. Hajnalban a határban több halálos sebbel találták meg. (Ozora hírhedten bicskás község volt.) Illés Klára (1901–1977) a gyermektelen ozorai nagynénijéhez költözve kezdte meg iskolai tanulmányait, s továbbra is az Illés-ághoz kötődött. A férje, Urhegyi Ferenc szintén egy gépész-kovács fia, aki az Ozora melletti Gyánt-pusztán lett gazdasági főintéző.

Bár a pusztai gépész gyermekeinek jobb sorsa volt, mint az átlagos cselédekének, ez az első életévben nem nagyon mutatkozott meg. Együtt éltek, játszottak a többiekkel, legfeljebb táplálkozásuk, ruházódásuk volt jobb, egészségesebb a többiekénél, s elég hamar megérezhettek valamennyit a nagycsalád másságából, a felfelé törekvés terveiből. A kisgyerekekre emlékezve okkal írhatta az idős író: „Bátyámtól többet tanultam, mint apámtól. Már a kút körötti – a pancsolási, sározási játékokba ő avatott be. A bicska és a parittyá kezelésébe. Nyomában másztam először madártojást szedni, s leshettem meg, mi van a kislányok szoknyája alatt. Olyan szavakat sajátítottam el tőle, melyeket szüleink előttünk sose használtak. Még verekedni is vele verekedtem először, nem egy alkalommal, noha persze mindig én kaptam meg a magamét.” /*A Szentlélek karavánja*/ Apró gyermekként kissé élehetetlennek, mulyának tartották Gyulát, aki órák hosszat elüldögélt a küszöbön. Aztán nagymamája biztatására, még jóval az iskoláskor előtt elkezdte a többi, nagyrészt nála nagyobb gyerekekkel játszani, felfedezni a pusztát és környékét.

Iskolába is előbb kezdett járni, mint kötelező lett volna, anyja úgy gondolta, ott nem lesz rossz helyen. Egy gépalkatrész árjegyzéket vihetett magával tankönyv helyett, s bár olvasni nem tudott még, halomlás után egyre tágasabb repertoárja lett az iskolai versekből, olvasmányokból. 1908 őszén aztán hivatalosan is beíratták az első osztályba. Az iskola természetesen osztatlan volt, a hat osztályt egyetlen ember tanította. Illyés Gyulát először a nyugdíj előtt álló Greksa Antal, majd 1910-től a fiatal Győrffy János Aladár. A tanító sorban oktatta az egyes osztályokat, így aki figyelt, az 6-7 évesen sokat megfigyezhetett az idősebbek leckéiből is. Gyula gyereke a tanító nyilván a szülőkkel kialakult jó kapcsolata miatt figyel oda jobban, majd tehetsége is kitűnik: könnyen tanul, nagyon ügyesen rajzol, például szántógépeket, amelyeken még a feszültségmérő is rajta van. Nemcsak papírra, hanem az épületek falára is rajzol és ír: gépeket, különböző üzeneteket, s alkotásait alá is írja. Olvasni is könnyen és jól megtanult. Az Illés-ág azt szerette volna, ha Ferenc és Klára is Ozorára, az ottani színvonalasabbnak tudott iskolába és jobb körülmények közé megy tanulni. Első vagy második osztály után útnak is indult anyjával, de Simontornya határában visszafordultak: nem akarta elhagyni az anyját. Megérezte, hogy egyre feszültebb a viszony Illésék és a Kállay-lány között.

A felemelkedés vágya az Illés- és a Kállay-családot is hajtotta, bár más-más módon és eredménnyel. A tanulás, a szakmaszerzés körükben természetesnek számított, a pusztáról való elkerülés lehetséges módjának tudták, s okkal. Kállay nagy-

mama tudásszomja és ennek átadása azonban egészen kivételesnek nevezhető. Kéthetente eljártak a szomszéd falu református papjához, s pár tojásért megkapták tőle a kiolvasott újságokat, amelyeket aztán sajátkezűleg be is kötöttek. Ha a környező falvakban valaki könyvet vásárolt, azt a nagymama előbb-utóbb megtudta, s kölcsönkérte. A pusztai kastélyba érkező francia nevelőkisasszonnyal megállapodott, hogy Gyula unokáját francia nyelvre tanítja. Társas esti munkálkodások közben is lehetett olvasni: egy ember hangosan felolvasott, a többi dolgozott, sőt még a kukoricamorzsólót hajtva, s fél kézzel a könyvet tartva is lehetett felolvasni. Egy hátránya volt tudásszomjának: mindent elhitt, így azt is, hogy a kisgyerekeknek jót tesz a köménymagleves, tehát évekig azt kellett reggeliznünk; azt is, hogy a gyereket állandóan foglalkoztatni kell. A francia nyelv tanítása különcségnek hathatott, az már kevésbé, hogy 9 éves kora táján egy időre Varsádra küldték német szóra a gyereket. Ez a falu mintegy 25 kilométerre, a pusztától délre található.

Az olvasni szerető gyerek egy kölcsönkönyvben találkozott azzal a ténnyel, hogy Petőfi Sándor a pusztával délről szomszédos Sárszentlőrincen járt két évig gimnáziumba. Azon mezítlábasan felkerekedett, hogy láthassa a szent helyet. „Semmiben sem csalatkoztam. Petőfi szelleme mindent beraagyogott, még a csizmadiaasztalkát is, mert a házban egy csizmadia lakott. – Ez a kilincset fogta, ez alatt az eresz alatt állt – könnyekkel küzdöttem, úgy volt. Ezen a kapun ment ki, ezen az úton is járt, ahol most én járok, tán még Rácegresre is felment – mért ne

ment volna föl, a pajtásai biztosan fölcsalták. Körül-
néztem a zöldellő tájon; később valahányszor az
igazi hazafiság érzésére gondoltam, ennek a dél-
előttnek az érzelmei újultak föl bennem." /*Puszták
népe*/

Hiába tért át a házasságkötéskor Kállay Ida a ka-
tolikus hitre, nem ismerte, a pusztán nem is ismer-
hette meg ezt a vallást, gyerekeit nem tudta ebben a
szellemben nevelni. A bigottan katolikus apai nagy-
mama és rokonságának öregasszonyai féltek az utó-
dok elkárkozásától, s amikor a vakációk alkalmával
kezeik közé került az anyjával maradt Gyula, hoz-
zákezdtek megtérítéséhez. Az ő tudatukban a téte-
les vallásossághoz rengeteg babonás, pogány eredetű
elem került: mesék, látomások, varázslatok, ame-
lyek erősen hatottak a kisgyerekekre, odahaza ugyan-
is nem meséltek neki, anyai nagymama szerint
ugyanis a mese csak a gyerekek ijesztgetésére való.
Hazatérve azonban a református nagyapa józansá-
ga rendre visszatérítette a középső útra. Megláthat-
ta előbb-utóbb mindkét fél igazságát, s így mindket-
tő részlegességét. Gyerekfővel föl kellett fedeznie
tehát a világ összetettségét, azt a polifóniát, amely a
sebzetlen békességet aligha engedi meg.

Előbb-utóbb mélyítette ezt a tapasztalatot szülei
házasságának megromlása is, bár ez csak a későbbi
években válik nyilvánvalóvá. Annyi bizonyos, hogy
ebben szerepe volt a vallási családi villongásoknak
is: a gyerek „pogánysága” miatt az őt nevelő anya
minősült elsősorban bűnösnek. Illés nagypapa hiá-
ba szerette meg menyét, a család merev maradt, s
bizonyára nem indokolatlanul gyülekeztek a tüs-
kék, a bántások a fiatalasszonyban, akitől két gyer-

mekét is elcsábították, s folytonosan próbálták elragadni a legkisebbet is. Persze nem vallási indokkal, hanem a jobb tanulási lehetőségekkel, a jobb életminőséggel, a vagyonnal.

Gyula gyerek mindkét nagyapját szerette, s azok is őt, mégis jobban vonzódott Kállay nagyapához, aki 36 évi pusztai szolgálat után, 1910 táján Cecére költözött. Feleségével együtt hamar befogadták őt. Méhest épített, s a falusi öregek egyik gyülekezőhelyévé vált ez. A cecei kerület országgyűlési képviselője Madarász József (1814–1915) volt, aki rendszeresen le-lelátogatott e községbe, találkozni régi híveivel, az igazi 1848-asokkal. Ő már az 1832–36. évi országgyűlésen részt vett egy távollevő főúr követeként, s 1848-tól kezdve, amikor működhetett az országgyűlés, annak haláláig tagja volt. Következetesen Kossuth-párti, aki 1867-ben néhány társával a koronázás ellen is tiltakozott. Gyula a méhesben többször is találkozhatott e nevezetes öregemberrel, aki vele beszélgetve átadta neki – a kopasz fejecskét simogatva – Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor hajdani kézfogásának emlék-melegségét. A cecei kerület ez időben is 48-as volt, s ez a szellemiség – a Petőfi-élménnyel szervesen társulva – itt gyökeresedett meg életre szólóan a gyerekekben.

Miután a Kállay-nagyszülők eltávoztak Rácegrespusztáról, gyerekeik is sorra költöztek, családostul. Utolsónak maradtak Illés Jánosék. A családfő lelkesen és ábrándozva tervezgetett, felesége bátorította. A Pestre költözött rokon a nagyvárosba hívta őket, az ozoraiak a megyében maradást, kocsma-bérletet vagy fuvarozást ajánlgattak. Végül is külső okok

készítették a családot a távozásra. A pusztá bérlőjének lejárt a szerződése, a grófék saját kezelésbe vették a birtokot, s a gazdatisztek leszállították a konvenciót (az éves fizetséget), ráadásul Illéséknek meg kellett volna osztaniuk lakásukat egy másik családdal.

Illésék négy szekérrel indultak Ozorára, de Simontornyán megállapodtak, egy hentesnél vettek ki szobát. Az apa felutazott a fővárosba, hogy letegyen még néhány gépkezelői vizsgát, s megpróbáljon gyári álláshoz jutni. A vizsgákat letette, de egyre inkább kiábrándult a városi életből, s hazatérése után a kocsmabérlet mellett döntött.

A költözés télvíz idején történt, a bérelt szoba a nyomorúságos zsellérsoron feküdt. Amikor Illés nagyapa – aki ekkor már Dombóváron élt – meglátogatta őket, jobb helyet szerzett, ez ugyancsak egy hentes háza, de a tulajdonos csak az üzletet használta, a lakás, az udvar, az istálló is a bérlőké lehetett. S ő is azt üzenté fiának, hogy térjen haza.

A negyedik elemi osztályt már Simontornyán végezte el Gyula, s egyes családi aggodalmak ellenére, itt is jó tanulónak bizonyult. A cecei nagymama ekkor hiába próbált a rokonságban támogatókat találni a gimnáziumi továbbtanuláshoz, így az elemi ötödik osztályát is elvégezte a kisdíák. Lelkes olvasóvá vált ebben az évben, s elbűvölte a vallásos irodalom. Már a pusztán is ministrált, de ott csak havonta egyszer volt mise, itt viszont a hajnali kismisén naponta ott volt. A hittantanárok lelkesen adták a hitbuzgalmi olvasnivalót, s buzdították, hogy anyjának is olvasson föl belőlük. (Ismerték a család vallási feszültségeit.) A körmenetben Gyula vihetett az oltáriszentség előtt a csengőt. Az ötödik

osztály vizsgálja után a cecei nagymama ismét munkához látott. Úgy tervezte, hogy papnak készüjön az unoka: ha a pécsi ciszterekhez sikerülne bejutni, akkor katolikusnak, ha a pápai kollégiumba, akkor reformátusnak. Még a bonyhádi evangélikus iskolába is elment. A gyerek rajzait, sőt egy versét is elküldte-elvitte, de hiába. Végül maradt a dombóvári nagybácsi és az ott újonnan létesült gimnázium, amelynek 1913 őszén lett diákja Gyula.

Még 1912 tavaszán történt, hogy az apa Pestről két lóval tért haza, úgy gondolta, jó áron túladhat rajtuk. Az egyik azonban pókos volt, így eladhatatlan. Járatni kellett, hogy gyógyuljon, s ez Gyula gyerek egyre örömtelibb feladatává vált, olyannyira, hogy a nyáron már azt közölte nagyanijával: lovász szeretne lenni. Erre a nagymama a vásárban remekül eladta a lovat, az árát pedig takarékbba tette a fiú nevére, hogy tanulmányai befejeztével legyen valami pénzecskéje.

Illésék a simontornyai beszálló vendéglőt bérelték. A községnek és a kisebb régiónak központja, találkozóhelye az épület: „A várral vetekedő hajdani – később gimnáziumként hasznosított – beszálló vendéglő volt ez, földszintjén már magam sem tudom hány ivó- és étkezőhelyiséggel, illetve teremmel, emeletjén pedig vendégszobával, szálával. Hatalmas udvarán boltíves istállók, ólak, hat oszlopon álló kocsiszín, kerthelyiség, tekepálya. Nemcsak egy mezőváros: egy járás találkozóhelye. Anyám egyedül vezette három háborús éven át: férje apai öröksége volt ez, bérletben, az ő kezén nem vész el.”
/A Szentlélek karavánja/

Simontornyának fontos szerepe volt a gyerek nevelődésében. A pusztához képest komoly városba került, s nem néhány órányi vagy napi vendégeskedésre, hanem tartósan. Hosszú hónapokig kettesben élt az édesanyjával a számukra idegen környezetben, sorsuk alighanem itt fonódott végérvényesen össze. S bár Simontornyával Ozora és Cece is szomszédos község, az anya szülei Cecén élnek, velük alakul ki szorosabb kapcsolat. Kállay nagymama ragaszkodott a gyerek továbbtanulásához, s alighanem ő érte el az apa beleegyezését is. A „város” megismerése önmagában is szemhatártágító. A tizedik életév átlépése táján pedig a testi- és a kézügyesség mellett mind nagyobb szerep jut a szellemi érdeklődésnek. Ennek jele a vallásosság, a lelkes Jókai-olvasás, az egyre igényesebb rajzolás. Itt kezdett – feltehetően több-kevesebb rendszerességgel – verset írni. S itt dőlt el, hogy gimnazistává válhat, s ha megállja a helyét: leérettségizhet. A gyerek ekkor természetesen még nem tudja, hogy mi szeretne lenni majd, s még nagyon sokáig, mintegy 25 éves koráig tétovázik különböző foglalkozások, hivatások között, ám bizonyos, hogy ha nem kerül a gimnáziumba, majd a fővárosba is, sorsa másként alakul.

Diákévek: Dombóvár–Bonyhád–Budapest

Ozora mellett Dombóvár az Illés-család fel-
emelkedésének szimbolikus helyneve. Itt
él és dolgozik az 1908 óta járási főjegyző
nagybácsi, s idős korára ide költözik ju-
hász-édesapja is, 1905-ben vásárolt itt házat. A főjegy-
ző 1897-ben vette feleségül az ozorai Neumann Mar-
gitot, aki az Illés-családból egyedüli nőként volt jóban
Kállay Idával. Egy rokonlátogatáskor mutatta is a kis
Gyulának azt a szobát, amelyben majd lakhat, ha jól
tanulván gimnazista lehet. Margit 1912 tavaszán vi-
szont tüdőbajban elhunyt. Férje újból megnősült, s
Reichert Irén süldő lányát örökbe is fogadta. A halál-
eset is oka lehetett, hogy 1912 nyarán nem akarta fo-
gadni a főjegyző az unokaöccsét. Az új házasságban
(véltetőleg) már nem volt neki annyira fontos a jóté-
konykodás, s talán ezzel is magyarázható, hogy az el-
ső tanév után iskolaváltoztatás következik.

Gyula diák ugyan igyekezett, de tény, hogy az el-
ső osztályos bizonyítványa nem volt valami fényes.
Még Simontornya után is nehéz volt számára a beil-
leszkedés, s mind öltözködése, mind tájszólásos be-
szédmódja elütött a többiekétől. A *Puszták népe*
egyik nevezetes jelenete tájszólás miatti megszegye-
nülése mértanórán. A fiatal tanár, miután az osztály
által bregócsnak, azaz pusztainak csúfolt fiú egyena-

pi gyakorlás után sem tudta „eff”-nek, csak „áff”-nak kimondani a feladatban szereplő pontot, kiküldte a teremből. Hazaszökött Simontornyára, de nem a szüleihez ment, hanem távolabbi rokonokhoz. Itt is rátaláltak azonban, s egy unokatestvér visszavitte Dombóvárra. A novemberi főigazgatói látogatás előtt az osztályfőnök, a magyar–latin szakos, de természetrajzot is tanító Szmodics Zoltán (aki addig Juhász Gyula tanártársa volt Szakolcán), arra kérte a fiút – s nyilván másokat is –, hogy előre is tanuljanak meg néhány leckét. Csillogni akart az okosabb gyerekekkel, mert ez a vadonatúj iskolának elemi érdeke volt. S aligha a szorongás töltötte be a dombóvári esztendő minden óráját, hiszen mód volt rokonlátogatásra, barátkozásra a hasonló korú rokongyerekekkel, osztálytársakkal. A tanév ellentmondásos élményvilágát egy 1934-es visszaemlékezés így örökítette meg: „Ha igaz, hogy az ember egész életére egy tájba gyökerezik el, dunántúli gyökereim közül az egyik legerősebb az, amely Dombóvárból táplálkozott, rövidesen csak Dombóvár emlékéből. A családi konzílium az első gimnáziumi év után, mint érdemtelen, kiközösített magából és a városból. Ennek köszönhettem, hogy igazán megismertem. Tizenegy éves Coriolanus, sanda szemmel néztem a távolból a város életét. Ragaszkodtam hozzá, ahogy csak egy füstbement ábrándhoz, egy szétesett mesevilághoz ragaszkodhat a lélek, a gyermeki és felnőtt egyaránt. A dombóváriak iránti irigységben nőttem fel. Számon tartottam mindenkit. Késő kamasz-koromig emlékezetből azokba a lányokba voltam szerelmes, akiket Dombóváron első gimnazista koromban láttam utoljára.”

(Dombóvár, újraközlése: *Dombóvári kalendárium* 1987–1988.)

Talán a főjegyző nagybácsi csalódhatott a kisdíákban, bár könnyen lehet, hogy neki se volt sokkal jobb az elsős bizonyítványa. A döntőek szerencsére nem az érdemjegyek voltak, hanem a továbblépés lehetősége. Így a második és a harmadik osztályt Bonyhádon, az evangélikus gimnáziumban végezhetette el. Aligha az Illés-ággal való dacolás húzódik meg abban, hogy nem katolikus iskolát választottak. Ide járt korábban Ferenc, a család számára ez már ismert helyszín. Ferenc sokban ellentéte öccsének: közvetlen, nyílt, barátkozó, a társaság központja, aki mindig feltalálja magát, s könnyen kedvencé válik. Alighanem az előző tanévben maradhatott ki Ferenc, így még jól emlékezhetek rá a tanárok s a diákok is.

A bonyhádi gimnázium a Petőfi által is látogatott sárszentlőrinci jogutódja, 1870-ben települt Bonyhádra. Gyula az első évben az internátusban lakott, a másodikban egy nyugdíjas járásbírói tisztségviselő házában negyedmagával, idősebb diákokkal, köztük nyolcadikos is akad. Tanulmányi eredményeit tekintve átlagos diáknak nevezhető. Legtöbb gondja a matematikával, a földrajzzal és meglepő módon – a latin nyelvvel van. Magyarázatot nem annyira a szellemi képességekben, mint inkább az iskolaváltásokban, illetve a világháború kitörése, a behívások miatt a gyakori tanárcserékben, a nem szakszerű helyettesítésekben, a nem feltétlenül korszerű pedagógiai módszerekben találhatunk. A kamaszodó gyerekeknek amúgy is egyre több gondja-baja lehet, s ezt egyre jobban mélyítheti a bonyhádi években a fokozódó családi válság, amely most már nemcsak az Il-

lés- és a Kállay-ág, hanem szülei között is feszül, s 1916-ban végleges szétválásukhoz vezet. A háború növekvő anyagi gondokat is jelent: „A tanár úr már kétszer felszólított (elég gorombán), hogy fizessek convictust. És én hiába írtam Ozorára, hiába Simon-tornyára, semmi választ nem kaptam” – írta édesanyjának 1916 májusában, már Budapestre. (A levelet, verseket Vadas Ferenc könyvei közlik.)

Szüleivel rendszeresen levelez, beszámol sorsáról, csomagot kér: „nem is tudja anyika elképzelni, hogy milyen jó az, ha valaki kap csomagot, nem azért! Nem az a fő, hogy enni lehet, nem az, hogy na most jólakom az egyszer, hanem valami más, amit nem lehet leírni, olyan valami különös érzés fut át rajtam mikor rágondolok arra, hogy na ezt az én édesanyám csomagolta és abban a hazaiban megvan az a különös, hogy ha mindjárt nem is olyan finom, de azért jobban ízlik mint más csak ezért kérek kedves anyukám csomagot.” (1915. szept. 19.)

Gyula botfülű volt, énekelni nem tudott. A pusztán citeraszót hallhatott az ének mellett, majd a falusi lakodalmakon cigányzenekarokat, trombitásokat. Megtanult furulyázni. A bonyhádi gimnáziumnak zenekara volt, s ezt Ugroscy László, nyolcadikos lakótársa vezette. Szívesen vállalta a kisdíák hegedű-oktatását. Az anya eleinte húzódozott, nyilván a költségek miatt, de Gyula karácsonyra hegedűt kapott, s a tanév végéig tanult is.

A jövő szempontjából még fontosabb a rendszeré váló versírás. „Ollóval és zsákvarrótűvel már a bonyhádi internátusban csináltam egy hosszúkás, zsebben jól hordható füzetet. Ebbe írtam esetlen zöngeményeimet. Mikor megtelt, kitéptem a lapo-

kat, s eldobtam, mint egy kosár megromlott almát, s tisztákat szerkesztettem helyükre." (*Beatrice apródjai*) A Simontornyán megkezdett versírás egyre rendszeresebbé vált. 1914 októberében például arról is tudósította szüleit, hogy készített egy 36 versszakos verset. Az előbb idézett levélben azt is kérte, hogy küldjék el a noteszét is, mert újra ír. Maradtak fenn szövegek ezekből a kora kamaszkoriakból. A hazaszeretet, a háború gyakori témájuk, s a szabadság és a szeretet érzése hatja át őket. Édesanyja a 13. születésnapjára küldött köszöntő levelet, erre ilyen ügyesen reflektált: „Nem jöttek levelek nekem. / Nem jöttek jó kívánságok, / De egy...! Egy mégis jött, / Benne kuszált sorok. // Ez nekem többet ért, / Mintha az egész világ írt volna / Ez egyetlen áldott jó kéz / kuszált sora...!” Verseit magyartanárra is megdicséri, a nyolcadikosoknak is elmondja ezt, s a nagyfiúk is elismerik a kisdíák tehetségét. A nagyobb diák, a fiatalember már nem volt ennyire közlékeny a versírást tekintve, s ez a tény később még emlékezetéből is kiirtotta a bonyhádi diák dicsekedhetnékjét. Azt viszont mindvégig emlegette, hogy jó versfelolvasó, előadó volt, s ez a bonyhádi gimnáziumban derült ki: a tanár mind gyakrabban vele olvastatta föl a tárgyalandó költeményt.

A tanulás mellett kirándulásra, játékra, szórakozásra is marad idő. A focizások emlékét idézi meg a *Bonyhádi ég* című vers. Az 1916 májusában vezetett naplóból kiderül az is, hogy a vásártéren három napon át katonásdit játszottak, s a kiállított vezér után rá szállt ez a feladat. Bonyhádön vándortársulatok is felléptek, a diák már kritikusan nézte végig az előadásokat. Mivel pénze alig volt, kitalálta, hogy

csak az első felvonás után megy be, már jegy nélkül, s valakivel elmesélteti, mi történt addig.

A szülők egyre hidegülő kapcsolata 1916-ban vezetett szakításhoz. Emlékezhetünk rá: szenvedélyes szerelem vitte őket a majdani nagyszülők által nem kívánt házassághoz. Hol és miként romlott el a kapcsolat, a gyerekek igazán soha nem tudhatták meg. Pedig az anya elhidegülésének nagyon erősnek kellett lennie, hiszen azidőben még egyáltalán nem volt szokásos a különköltözés, főként nem egy amúgy jóra való férjtől. Ha nincs a világháború zűrzavara, ha nem kell az apának is bevonulnia, talán együtt maradt volna a házaspár. A legrészletesebben a *Beatrice apródjai* regényes önéletrajzában beszélt az író erről a kérdésről. Ami keveset szóltan anyjától megtudhatott az idők során, az végül is mind a két család ellentétére is utal. Az egyik ok vallási lehetett. Kállay Ida nem volt vallásos, de református módra nem volt az. Elmondása szerint később, egy katolikus rokoni esküvőn a templomban őt megalázták. Hasonló lehetett az is, amikor kisgyermekai az ozorai látogatásokon a nagyszülők kérdéseire nem tudtak megfelelően válaszolni, s ezzel elárulták a katolikus hitben való járatlanságukat. Ez még az édesapának sem tetszett. A vallással is, a család gazdagságával is összefüggött, hogy Feri és Klári Ozorára került iskolába, Klárit később örökre is fogadta az egyik nagynéni, s ezzel az Illés-vagyon ráeső részének örökösevé is tette, mert saját gyereke nem volt. (Talán a három szép és értelmes gyermeket is irigyelték a gyermeketlen rokonok.)

Szimbolikus jelentőségűvé vált az apa egyik cecei látogatásának története, amely 1910 táján eshetett

meg. Az egylovas bricskával talán Ozorára indulhattott az apa, dolga ott is lehetett, s alighanem a simontornyai hídnál a cigányoktól halat vásárolt. Ott folyik a Sió, benne a balatoni halak. Cecére ment, s az öregeknél vendégeskedve ették meg a halat. Hazatérve két nap alatt négyszer közölte, társaságban is, hogy „kilakattam hallal az öregeket!” Némán maradó felesége ezt a kérkedést soha nem bocsájtotta meg. Nemcsak a szegényebb család önbecsülése miatt, hanem azért sem, mert tudta, hogy szülei, általában a Sió mentiek, s főként a reformátusok nem ették a halat. Szüleitől tehát udvariassági áldozat volt a halfogyasztás.

Az édesanya szelídségében és puritánságához nem illett az sem, hogy férje időnként szeretett hi-
valkodni az eszével, a – viszonylagos – tehetőségével, előkelő ismerőseivel. Nem voltak ezek kiáltó el-
lentétek, s talán éppen a kibeszéletlenség élezte tovább őket annyira, hogy a háború utáni években is sikertelen maradt a rokonság visszaédesgetési kísérleteinek sora. Még az anyai nagymama is mondta azt unokájának, hogy vége van már a háborúnak, ráeszmélhetne erre az anyja, azaz visszatérhetne a családi körbe.

A vakációkat, háborús iskolai szüneteket a diák hol Simontornyán, hol Ozorán, hol Cecén töltötte. 1916 nyarán választás elé került: apja rokonságával tart-e, vagy követi anyját a fővárosba. Az utóbbi mellett döntött, s így érkezett meg az 1916-os tanévkezdésre Budapestre.

Anyjának egyik lánytestvére, Emília második férjével néhány éve már Angyalföldön élt egy hatalmas Gömb utcai bérház szoba-konyhás lakásában.

Vele élt két fia az első házasságából, Jani Lajos és István, akik néhány évvel idősebbek Gyulánál, s fő szerepet játszanak a város megismertetésében. A második férj valójában élettárs volt. Cséplőgépezének fölrobbant kazánja miatt elveszítette fél szemét, s ezután jött új családjával a fővárosba, ahol a Lehel téri piac helypénzbeszedője lett. Legelőször ő vitte el a városba a szeretettel fogadott vendéget, Gyulát. Az édesanya pesti beilleszkedését akkor már hónapok óta ők segítették.

Önállósítva magukat, előbb a Lőportár utca és a Lehel tér sarkán béreltek egy szoba-konyhás lakást, majd tartósan otthonra letek a Bajza utca 42. szám alatt. A földszinti két szoba-konyhás lakás udvari szobáját kiadták albérletbe. A kétablakos utcai szoba egyik ablakában az édesanya dolgozott varrógépezével. A háborúban a hadseregnek rengeteg ruhaneműre volt szüksége, munkában nem volt hiány. Voltaképpen ez a felismerés véglegesítette az anyában az elszakadást: meg tudott állni a saját lábán, sőt a fiát is taníttatni tudta. „A másik ablakban én ültem. A széles ablakdeszka volt az íróasztalom (akár Petőfinek, Csokonainak, Vörösmartynak!). Könyvtáramul megkaptam az egyik éjjeliszekrényt. Fölbecsülhetetlen kincsforrásul az egyik utcalámpa ott állt az ablak közelében, két tükör helyes beállításával csaknem tenyérynyi darabon minden olvasnivaló jól megvilágosult, kellő ide-oda húzogatóással.”
(*Beatrice apródjai*)

A gimnázium negyedik osztályának elvégzésére a Munkácsy Mihály utcai gimnáziumban került sor 1916–1917-ben. Komolyabb gondja a latin nyelvvel támadt. Tanára azért buktatta meg, mert nem tudott

skandalálni, addig ugyanis ezt sehol nem tanították neki. (Később Horatiust fordított, s tudott hexameterben beszélni.) Ez az újabb konfliktus erősítette a tanárok, a rossz pedagógiai módszerek, általában az iskola iránti ellenérzést Illyés Gyulában, s idősen is megtartotta ezt a véleményét. Viszont végérvényesen itt találkozott az irodalommal. Ősszel a *Toldit* kezdték tanulni: „A fölolvast elbűvölve, majdnem megrendülve, az értékek részletezését szinte ujjongva hallgattam. Egy világ tárult ki elé. Leckéül azt kaptuk, hogy tanuljunk meg betéve két szakaszt, s olvassuk el az egész első éneket. A könyv nekem még nem volt meg. Kölcsönkértem padszomszédomtól, s már ott az iskolában, az óráközökben nekikezdtém. Olyan boldogságban volt részem, illetve az előbbi boldogság akkorára növekedett, hogy ezt a szellemi élvezetet én a testrészeimben is éreztem. (...) Amikor befejeztem, az a félreérthetetlen véleményem volt – más vagyok! Mintha valaki ellenállhatatlan érvek sorozatával meggyőzött volna valamiről. De olyasmiről, amire én is áhítottam. Elmondhatatlan vigasz és fölszabadultság töltött el. Cáfolhatatlan szavahihetőség azt tudatta velem, hogy érdemes jónak, egyenesnek, bátornak és becsületesnek lenni.” („Minden jó hatás: erősítés”) Az Ady Lajos által írt tankönyvben találkozhatott Ady Endre *Szeretném, ha szeretnének* és Babits Mihály *Új leonínusok* című verseivel, tehát kortárs irodalommal. Sőt egyszer magával az éppen itt tanító Babits Mihállyal is dolga akadt. A kisdíák a negyedik emeleti folyosón nézegette a képeket, s a fiatal tanár mérgesen elküldte onnan: éppen érettségi vizsgák folytak.

Gyula a latin nyelv miatt az Izabella utcai kereskedelmi iskolában folytatta tanulmányait, s itt is fejezte be azokat. A leghosszabb időt tehát, négy tanévet töltött el itt. Tanáraival itt sem volt felhőtlen a viszonya, még az őt különösen érdeklő történelmet tanító Varjas Sándorral sem. Ahogy érlelődik, egyre kevésbé vonzza az iskola, s egyre jobban a komoly olvasmányok, az új irodalom és művészet, a baráti kör, s természetesen a korszak forrongó közélete, amely 1917 és 1921 között ugyancsak okot adott a folytonos érdeklődésre.

A vakációkat nagyrészt szülőföldjén tölti, de korántsem konfliktusmentesen. Apja 1916 után a Dombóvár melletti Tüskepusztán lett gépész, s a katonáskodástól eltekintve 1931-es haláláig itt dolgozott. Gyula 1917 nyarán itt tartózkodott. Egyik tudósítása szerint „elég jól érzem magam leszámítva azt az elég nagy lelki harcot, mely akörül forog, hogy kedves Anyikám míg megtiltotta, addig édesapám megparancsolta, hogy Ozorára menjek. (...) Én el tudom képzelni kedves Anyika aggódását az iránt, hogy a rokonság valami hatással lehet reám. Effelől soh'se aggódjon kedves Anyikám. Nem a pénz, sem a jólét után vágyódik az én lelkem, hanem a szeretet után, s ebben a tekintetben nem vetélkedhetik semmi a mi kis otthonunkkal szemben.” (Dombóvár, 1917. VII. 15.) A vakáció soha nem nyaralást jelentett elsősorban. Az előbbi levélben nagybátyjánál végzett írnoki munkáról számolt be, de járt napszámba is, amikor Cecén volt.

A vakációk – főleg télen – nagy olvasási alkalmat is jelentettek. Amikor a református kántortanító nagybácsi, Kállay Lajos a frontra került, könyveit

két nagy ládában cecei szüleihez küldte. Ez volt az első jól megválogatott magánkönyvtár, amelynek a felnőttkor küszöbén olvasójává válhatott az érdeklődő diák. „Ott olvastam a cecei estében egymásután Ferrero *Róma nagysága és bukása*-t, Darwin munkáit, Kropotkin forradalmár emlékiratait, Anatole France-tól *A pingvinek szigetét*-t. Mint később megállapítottam, kitűnő nagybátyám egy sorozatot vett meg, a *Világkönyvtár*-t; ezt akkor Pogány József szerkesztette és látta el igen élvezetes és nagyon jól érthető előszavakkal. De nagybátyám könyvei között megvolt például Szabó Ervin szerkesztésében Marx–Engels kék kötésű *Válogatott Művei* is. Ott olvastam, óriási hatást merítve belőle, Engelsnek a *Parasztháború* című tanulmányát. Tehát tizenhat éves fővel már oly világos, szociális képem volt, hogy amikor a proletárdiktatúra kitört, meglehetősen értettem a kor eszméit.” (*Minden jó hatás: erősítés*)

Az olvasás ezekben a felsős középiskolás években már kiolthatatlan szenvedéllyé vált. A magyar irodalomból elsősorban az akkori kortársak foglalkoztatták: Ady Endre, Babits Mihály, aztán Kassák Lajos, az avantgárd mozgalmak. Ady Endre halálával – a temetésen ő maga is résztvett – már akkor úgy érezte, hogy lezárult egy irodalomtörténeti korszak. A világirodalomban a korábbi évszázadokra is érdeklődve tekint, de érthető, hogy elsősorban azok foglalkoztatják, akikről a korabeli hazai szellemi életben a legtöbb szó esik, olyan filozófusok, írók, mint Schopenhauer, Nietzsche, Verlaine, Dosztojevskij. Miután a fővárosban mozgékony, jövő-menő életet élt, állandóan hordott magával olvasniva-

lót, hogy ha csak néhány szabad perce akad is, azt hasznosan tölthesse el.

A Jani-fiúk régi jó ismerősök voltak, annakidején sokszor vendégeskedtek Rácegrespusztán. Egyikük lakatos-, másikuk autószerelő-segéd lett. A külvárossal és annak életével is megismertették unokaöccsüket. Hozzá tartozott ehhez a Váci úti Vasas munkásotthon, amelyben hetente egyszer-kétszer rendszeresen megfordultak. Itt szórakozni, művelődni, nevelődni egyaránt lehetett. Volt könyvtár, rendszeresen tartottak ismeretterjesztő előadásokat, amelyeken a korszak szellemi életének hírességeit lehetett meghallgatni. A diák Illyés itt azonnal ott-hon érezte magát, s visszatekintve egyik legfontosabb nevelő iskolájának tartotta e helyet.

Ilyen előzmények után szinte természetes, hogy 1919 késő tavaszán részt vesz a Közoktatásügyi Népbiztosság kéthónapos ifjómunkás-előadóképző tanfolyamán, ahol náluk alig idősebbek voltak az előadók. Leginkább Litván Józsefet kedvelték, aki főként Dosztojevszkijről beszélt, s ennek alapján az ember, az emberiség erkölcsi és szociális megváltásáról. Egy másik szeminárium az állam és a forradalom viszonyával, az állam elhalásának elméletével foglalkozott. Ugyanebben az időben mód nyílt arra is, hogy meghallgathassa Lukács György előadását, amely az ifjúság és a művészet kérdéskörével foglalkozott. A tanfolyamot vizsga követte, majd előadásokat tartva próbálhatták ki az ifjak tudásukat. Július legvégén Illyés egy abonyi előadásra kapott megbízást, útnak is indult, de a tiszai front összeomlása miatt már nem tudott eljutni a célig.

A vöröskatonák egyik visszavonuló, csepeli egységével tette meg visszafelé, Budapestre gyalog az utat. Katonasipkát, a főváros határában még fegyvert is kapott, de beérkezve a városba le kellett adniuk minden fegyvert, feloszlatták a csapattestet. A diák szülőföldjére menekült, Cecén töltött néhány hetet, majd anyjával együtt visszatért Budapestre.

Veszedelemes időszak volt ez, a vörös- után a fehérterror tombolt, a várost a román hadsereg szállta meg. Aki a forradalmakban szerepelt vállalt, veszélybe került, diákokat is kicsaptak az ország összes középiskolájából. Neki az volt a szerencséje, hogy – egyébként alighanem megbocsátható – tevékenysége az iskolától távol zajlott, annak híre oda nem jutott el, így, ha késve is, de minden további nélkül beiratkozhatott a hetedik osztályba. S amikor szükség volt rá, a tolnai rokonság küldte az igazolást, hogy a forradalmi időket odahaza töltötte, eseménytelenül. 1919 őszét korszakhatárnak tekintette az író a maga életében: „Mikortól fogva nézi az ember felelősséggel múltját? Azt hiszem 1919 októberétől tekinthetem magam olyan emberi lénynek, akivel ma is szót cserélhetnék; akihez mintegy visszaszólhatnak ebből az öreges őszből”. (*Beatrice apródjai*)

Az elmúlt év eseményei érlelték szinte felnőtté a diákot, aki most már valóban embert próbáló feladatokat vállal, keres és talál magának. A Tanácsköztársaság bukása sokakat emigrációra kényszerített, sokan börtönbe kerültek, sokan a terror áldozataivá váltak. Segítségre volt szükség: életmentő és

életben tartó akciókra. S ugyanakkor az emigráció közeli, bécsi központja a levert munkásmozgalmat is próbálta újból életre kelteni.

Hébelt Ede szociáldemokrata ügyvédől Illyés azt a feladatot kapta, hogy a rászorulóknak segélyt osztogasson. Kapott egy listát s egy halom pénzt, s esti helyszíni tanulmányozás után neki magának kellett eldöntenie, hogy az adott címen rászorulóknak-e, s milyen mértékben a támogatásra. Évekkel később tudta meg, hogy volt franciatanára, a már Bécsbe menekült Pollák Dezső ajánlotta őt. E tanárt 1919 őszén elbocsájtották az iskolából. Illyés társaival gyűjtést szervezett megsegítésére, majd közreműködtek abban is, hogy elhagyhassa Budapestet. (E férfi egyébként Pap Károly, a későbbi író testvére.) A feladat nem volt egészen veszélytelen, de idősen visszatekintve is lelket melengető, amiként ezt a *Beatrice apródjai* tanúsítja.

Sokkal nagyobb bajba került a középiskolai történelemtanár, Varjas Sándor (1885–1939), akinek már a tízes években filozófiai munkái jelentek meg. Ő a Tanácsköztársaság idején egyetemi tanár volt, továbbá a közoktatásügyi népbiztosság tudományos propagandaosztályának a vezetője, vagyis feladatkörébe tartozott a marxizmus elterjesztése, a tanárok körében is. Halálos ítélet is fenyegette őt, végül 12 évre ítélték el. Illyés Gyula – néhány megbízható társával – letartóztatásától kezdve próbálta segíteni tanárját. Mintha a dombóvári születésű férfi rokona lenne – erről is készültek papírok – hordott élelmet, csomagot a Markó utcába, hozta-vitte a lehetséges módon a híreket. Amikor vonaton a váci fegyházba vitték az elítéltet, egy darabig vele utaztak szolida-

ritásból, majd rendszeressé váltak a váci látogatások is. Megfogalmazott a terv: meg kellene szöktetni a rabot. Vácra vitték, életfogytiglanra ítélve Mauthner István gépészmérnököt is. Ő elhitette őrzőivel, hogy van egy csodálatos, még fejlesztendő találmánya, amellyel távolból fel lehet robbantani az ellenséges seregek lőszereit. Ehhez budapesti kísérletezésekre is szükség volt, s ebbe Varjast is bevonta. Ez teremtette meg a szökés lehetőségét. Illyés többek közt egy nem létező turistaegylet igazolványait készítette el, s más módon is segítette a titkos terv résztvevőivel a szökést, amelyet végül csak Mauthner vállalt s hajtott végre sikeresen. (Varjas ekkor már bizonyosnak tartotta, hogy szovjetország fogolycsere-akcióban kijuthat Moszkvába, s erre egy év múlva, 1922-ben sor is került.)

1919-ig Illyés meglehetősen magányos diák volt az osztályában, az igazi baráti kapcsolatok az utolsó két esztendőben alakultak ki diáktársakkal, volt-diákokkal, iskolai és iskolán kívüli körökben. A legfontosabb társak közé tartozott Wessely László (1904–1978), akit kitiltottak a középiskolából, börtönbe is zártak, majd motorszerelő szakmát tanult. Később éveket töltött – Illyéssel is – Párizsban. Normai Ernő (1903–1989) részben apjának halálos betegsége, részben esetleges megbélyegzése miatt maradt ki az iskolából, s tanulta ki a villanyszerelő szakmát. Később néhányszor Gyula barátja is résztvett az általa végzett munkákban. Normait többször letartóztatták, többször emigrált, 1938-ban véglegesen. Az irodalmárok körében Szegi Pál (1902–1958) neve a legismerősebb. Ő művészpályára készült, elismerten tehetséges volt s koraérett.

Kassáknak és körének munkáival, az avantgárd dal feltehetően ő ismertette meg először barátját. Párizsban majd ismét találkoznak.

Bár jövőjét illetően sok volt a bizonytalanság Illyésben, nemcsak behatóan érdekelte a modern irodalom, hanem maga is írt. Életében egyetlen kamaszkori verse került a nyilvánosság elé – kissé megfésülve – a *Koratavas* című regényben ez a három strófás *Az idegen*, amely 1917 vagy 1918 nyarán keletkezett, s egy szerb, az apai pusztán munkára fogott hadifogoly portréja. Még gimnazista, amikor 1920. december 22-én verse jelenik meg a *Népszavában*, az *El ne essél, testvér*; igaz, a szerzői szándéknak megfelelően névtelenül. Ez időben ugyanis úgy gondolta, hogy miként a népdal, a modern mű is valamiként közösségi alkotás, s nem a megfogalmazó, hanem a mondandó a fontos. Ismert néhány más kamaszkori vers szövege is, ezek Ady Endre és az avantgárd együttes hatását, az ifjú szenvedélyességet, a világmegváltó hitet tanúsítják. A hitet a hitreneszánsz korszakában. „Ma alig-alig tudjuk elképzelni, hogy a XX. század elején, azaz már a századfordulótól kezdve a húszas évek közepéig, de még tovább is, az emberiség jobbjai, de a tömegek is, milyen hitben éltek. Valóságos hitreneszánszban, hogy az emberiséget meg lehet váltani a bűntől. A világforradalommal, rögtön. Olyan hiedelme volt ez az emberiségnek, aminőt az én tudásom szerint a reformáció óta Európa nem élt át.” (*Válság – de merre?*)

1921 nyarán – a fogolyszöktetés izgalmas és zaklatott napjaiban – Illyés Gyula sikeresen leérettségizett. Akkor már hónapok óta készült a különbözeti

érettségire is, latint, görögöt tanult. Az iskolában volt már némi tekintélye. Ő az önképzőkör alelnöke, s az évváró ünnepélyen Vörösmarty Mihály költeményét szavalhatta el, *Az élő szobor*-t.

A pályaválasztás kérdése régóta foglalkoztatta. Korán megmutatkozó kezűgyessége számos mesterség űzésére tette volna alkalmassá. Simontornyán előbb lovász akart lenni, majd érdeklődéssel figyelte a helyi gölöncsér és a kőfaragó munkáját. Budapestre kerülve az iskola mellett volt egy Lehel piaci festékbolt alkalmi kifutója, egy lakatosműhelyben tanonc, ám a műhely tönkrement, majd Normai mellett a villanszerelésben is segédkezett. Nyaranta napszámos, írnok volt szülőföldjén. Soha nem idegenkedett a fizikai munkától, s szívesen élt volna vidéken. Mint érettségizett embernek, további vizsgák után erre kínálkozott volna a tanítóskodás, még középiskolásként érdeklődött is a tanítóképzőbe való átiratkozásról, de az első meghallgatáson kiderült, hogy se hallása, se énekhangja, tehát erre a pályára alkalmatlan. Faluhelyen lehetett volna írnok, jegyző is. A továbbtanulástól húzódozott. Az volt a véleménye, hogy ő nehéz felfogású, az elvont dolgokat alig megértő ember. A még 15 évesen olvasott Ady verset – *Szeretném, ha szeretnének* – diáktársainak fecsegése nyomán ő maga is érthetetlennek tartotta, s csak később jött rá, hogy jól értette, csak éppen magát az érthetlenséget kereste benne.

Az érettségi utáni nyáron egyik osztálytárs-barátja, Schlésinger Imre egy frissen terjeszkedni kezdő cégnek, a Mercur Általános Biztosító Rt.-nek lett alkalmazottja, a beszerezte oda barátját is, a könyve-

lésben kellett dolgoznia. A cég nagyon hamar vál-
ságba került, ám a két barátnak sikerült – némi vég-
kielégítéssel – időben távoznia. Végülis fia sorsáról
anyja döntött. A jóbarátok mindennaposak voltak a
Bajza utcai lakásban, ahol az anya jó szóval, enni-
valóval várta őket. Egy alkalommal – Gyula távol-
létében – ott járt Szegi Pál, s elmesélte, hogy beirat-
kozik a bölcsészkarra. Erre az anya megkérte, át-
adva a szükséges iratokat és egy fényképet, hogy
fiát is írassa be. Így lett 1921 szeptemberében ma-
gyar-francia szakos bölcsész a tétovázó fiatalem-
berből.

A pesti bölcsészkar ezidőben rossz hangulatú
volt. A diákok körében is erős még a fehérterror
szellemisége, a zsidóellenesség. A tanári karban ke-
vés volt a csillogó egyéniség. Illyés Gyula Heckler
Antal gótika-előadását említi, az agg Beöthy Zsoltot,
aki Petőfiről szólott. Filozófiai előadásokat Kornis
Gyula tartott, aki Illyés érettségi biztosa is volt, va-
lamint a népszerű Pauler Ákos. 1921 őszének egye-
temi tapasztalatai fölszabadítóan hatottak az önma-
gát aggályosan megítélő fiatalemberre: rá kellett
döbennie, hogy a tudomány vélt fellegvára nem
bevehetetlen erő az ő szellemi képességei számára.

Közben azonban féllegális-illegális tevékenysé-
gét is tovább folytatta. Később a rendőrségi iratok-
ban Menczer-csoport néven vált ismertté az a kör,
amelynek tagja volt, s amely a fogolyszöktetésben, a
segélyakciókban is formálódott. 1921 nyarán egy ki-
áltványt készítettek, gépeltek le s terjesztettek
néhány száz példányban. Magyarországi Szocialista
Pártnak nevezték magukat, s a világforradalom és

annak élcsapata mellett foglaltak állást. Felvették a kapcsolatot a bécsi emigrációval is, de sajnos egy gyenge jellemű, árulóvá váló fiatalemberre bízta a közvetítést, aki a Bécsből részükre küldött pénzt is elsikkasztotta. Az ifjak legális gyülekezőhelyet kerestek maguknak, s ezt a Magántisztviselők Szövetségének Eskü téri termeiben találták meg. Itt könyvtár is volt, az egyetemisták üres óráikban ide is beülhettek tanulni. Átlag 40-50 személy jelenlétében tartottak 1921 őszén rendszeresen előadásokat a szellemi élet kérdéseiről. Az új művészet bemutatása című esten Illyés Gyula is közreműködött szövegolvasással.

A Menczer-csoport tagjait 1922 márciusában tartóztatták le, de természetesen már a késő őszi hónapokban is sejthető volt, hogy baj lesz, különösen azután, hogy rájöttek említett társuk sikkasztó voltára. (A sikkasztó bármikor árulóvá válhat.) 1921 végén, egy őszi cecei tartózkodás alkalmával meglátogatta Illyést barátja, Dembicz Géza, s határozottan arra beszélt rá, hogy utazzon külföldre, ő is oda készül. Illyés Gyulának sikerült útlevelet szereznie, s 1921. december 5-én legálisan megérkezett Bécsbe. Akkor még talán egyetlen esztendőre tervezte a vándorutat, de a Menczer-per miatt ebből több esztendő lett. Ugyan viszonylag enyhe, 1-2 éves ítéletek születtek, a lefoglaltak a konspirációs szabályok szerint a biztos külföldi helyen lévőket állították be főkolomposnak, így ha hazajön, Illyést is lecsukták volna. Csak 1926-ra konszolidálódott annyira a helyzet, hogy ennek veszélye nélkül hazatérhetett Párizsból.

Párizsi évek

Az út Budapesttől Párizsig négy és fél hónapig tartott. Nem turistaútról volt szó, hanem a fiatalember célkereséséről és nincstelenségéről. Napról-napra kellett előteremtenie megélhetésének minimális feltételeit. Bécsben 1921. december 5-től 13-ig tartózkodott, itt találkozott Kassákkal, az emigráció más tagjaival is. Innen Berlinbe ment, majd január végén a Rajna vidékére, ahol a hírek szerint még fegyveres harcok dúltak a munkásság és a hadsereg között. Dortmundban az állomáson szemtanúja is volt az egyik utolsó csatározásnak. Kölnből továbbutazik Franciaországba, s a Metz közelében lévő Auboué városkában dolgozott január 30-tól március 9-ig, ám egy tervezett bányászsztrájk kapcsán kiutasították az országból. Luxemburgba távozott, s egy ideig onnan is át tudott járni egy francia bányába dolgozni. A vándornak nem volt túl könnyű munkát találnia. A legkülönbözőbb fizikai munkát végezte, volt rakodómunkás, útkövező, mázoló, a legtöbbet bányamunkás. Végül egy hajnali munkásvonaton – minden ruháját magára öltve, hogy csomagja ne keltsen gyanút – sikerült átlépnie a luxemburgi– francia határt, s egy napra rá, 1922. április 24-én megérkezett Párizsba.

Az emigránsok – akik közt nyelveket nem ismerő munkások is szép számmal akadtak – általában egyik cím birtokában vágtak neki Európának. Illyés németül kevésbé, franciául eléggé jól tudott már, s első útja a mai Pompidou-központ közelében lévő rue des Blancs Manteaux-ba – a Fehér Köpenyek utcájába – vezetett. Egy szerény és sötét szállodai szobácskát béreltek itt emigráns munkások, s a frissen érkezők néhány nap múlva innen indultak tovább, szállást és munkát találva. Illyés is így tervezte. Azonnal bizalmába fogadta őt a „szobaparancsnok”, hiszen a magyarországi sajtó ez időben tudósított a Menczer-csoport tetteiről, s a vallomások a kimenekült diákok valóságos hősnak mutatták. A néhány napos vendégeskedésből jóval hosszabb idő lett. Rendkívül nagy szükség mutatkozott ugyanis a diák nyelvtudására. A frissen érkezőknek munka és szállás után kellett nézniük, el kellett őket igazítani az ottani élet legelemibb dolgaiban, néhány nyelvi fordulatban. Illyés tehát szinte hivatásos tolmács lett – cserébe a kosztért és kvártélyért – segített munkát keresni, taníttatta a nyelv elemeit.

Amit ebben a látszólag szűk, ám a cserélődés miatt egyre nagyobb létszámú körben végzett, azt a magyar munkások ottani mozgalmi vezetői hamarosan igyekeztek szervezetté is tenni. Egyértelmű volt ugyanis, hogy valamiféle összefogásra, egymás segítésére, az odahaza félbeszakadt szakszervezati-művelődési munkára mindannyiuknak szüksége van, akár politikai, akár gazdasági emigránsok. Az össz-szakszervezeti központ fogadta be a magyar munkásokat: hetente kétszer kaptak helyet, a baszkok csoportjára következően.

Legsürgősebben a szervezett nyelvtanításra volt szükség. Az elsőéves egyetemistából hirtelen tanárrá lett ifjú lelkesen végezte munkáját, a tanórák rendszeresen a késő estébe nyúltak. Nem valamilyen tankönyv alapján dolgozott, hanem emlékei, ismeretei vezették, s mindent, amit tudott, át akart adni idős és ifjú tanítványainak. S mivel már gimnazista éveiben felébredt nyelvtörténeti érdeklődése, ügyesen ezt is felhasználta, például a magyar nyelv francia eredetű jövevényszavainak felismertetésével, máskor inkább egyetemre való nyelvtörténeti párhuzamokkal, változásokkal. Mivel ő olvashatta a francia újságokat, ezek ismertetése is az ő feladata lett, különös tekintettel a Magyarországgal kapcsolatos történésekre. Létrejött a magyar nyelvű munkások pártközi önmívelő, kulturális és vigalmi bizottsága is, s ennek Illyés vezetőségi tagja és a színjátszókör vezetője lett. Volt köztük drámaírónak készülő ember is, forradalmi hangulatú darabját lelkesen próbálták az amatőrök. Az énekkar forradalmi indulójának szövegét maga Illyés Gyula írta, s a *Hunok Párizsban* lapjain olvasható szöveg szerint a sorok kezdőbetűi az *Orosz Anna édes* jelentést adták összeolvasva. A regényes önéletírásból megtudhatjuk azt is, hogy kulturális munkája kapcsán került Illyés szembe a munkásmozgalom egymással pártoskodó vitákba bocsájtkozó irányzataival. Minden szöveget – drámát, indulót – politikai bírálóat fogadott, mindegyik csoport talált ideológiailag kifogásolni valót, s így a szerencsétlen szerzőnek – szövegírónak inkább – folytonosan javítania kellett. A munkásmozgalom történetét csak egy kicsit ismerve sem találhat ebben senki semmi meglepőt,

amiként abban sem, hogy egy neofita marxista bárolány – aki titokban nyilván szerelmes lett a színházi rendező Illyésbe – feljelentette őt a szakmaközi bizottságnál. Az volt a vád ellene, hogy a próbákon rossz, klerikális irányban befolyásolja a szereplőket, amikor elégedetlenségét kifejezendő olyasmiket mond, hogy „a fájdalmas hétszentségét”, „boldogságos Szűz Mária”. A nő azt is a poéta szemére hányta, hogy a forradalmi indulóba rejti a szeretője nevét. A regényhőst még le is parasztozza az elvtársnő, s a sértett fél nem tehet mást, minthogy lemond vezetői tisztségéről.

A diák nem véletlenül vette Párizsnak az útját. A gyerekkori, majd a középiskolai nyelvtanulás magától értetődővé tette az egyetemi szakválasztást, s ez önmagában is elég indok lehetett volna. Nyelvi és olvasmányélmények mellett volt más családi ok is. Az anyai nagybácsi Kállay Lajos, aki nemcsak könyvtárával, hanem beszélgetéseivel is az ifjú legfontosabb szellemi nevelői közé tartozott, tárgyilagosan tudott tájékozódni a modern franciaországi kultúráról. E körben azért is beszédtema lehetett ez, mert a szintén rokon Csók István Franciaországról, Adyról való emlékeit ekkoriban közölte egy lap, s ez vitatéma lett a családban. Illyés édesanyjának s Lajos nagybátyjának is Czabuk István volt a keresztapja, aki viszont Csók István unokatestvére. Czabukék cecei házában nagy számban voltak megtalálhatók a művész párizsi vázlatai, képei. A Csók-család cecei malmában Illyés is gyakran megfordult, sokat volt együtt Lekszi bácsival, a festő bátyjával. S ez a kapcsolat magyarázza, hogy Illyés édesanyja fiának távozása előtt felkereste a már híres

művészt, s három ajánlólevelet is kapott tőle fia részére Párizsba. (Fia ezeket nem használta fel.)

Párizs a tervek szerint Európa megismerésének első tartósabb állomásául kínálkozott, elsőnek a nyelvismeret miatt is. Az ifjú eredeti tervei szerint legfeljebb fél évet szándékozott itt tölteni, hogy aztán Londont, Rómát, más helyszíneket és más nyelveket is birtokba vehessen határtalan szellemi éhségében. Ám Párizs nem eresztette el egyhamar.

Tervezte felsőfokú továbbtanulását is. Életkörülményei azonban nem tették lehetővé a rendszereséget, így főként vasárnapi diák volt, amikor is kórházi kísérleti előadásokat látogatott patológiáról Dumas professzornál, s hallgatott szociológiát is. A Szent Genovéva-könyvtár pedig este tízig nyitva volt, oda szabad estéin rendszeresen eljárt. A francia irodalomból az első évszázadok ragadták meg, lelkesen olvasta, fordítgatta az ófrancia szövegeket.

A munkásotthonban természetesen mindvégig fizetség nélkül dolgozott. Első munkahelye egy internátus, ahol átmenetileg kamaszok nevelője. Alkalmi munkát viszonylag könnyen lehetett találni, ez leggyakrabban a Szajna partján kikötő hajókból az árú kirakodását jelentette, tehát az egyik legnehezebb fizikai munkát. Aztán, amikorra már elült az emigrációs hullám, s kezdtek beilleszkedni a kiérkezettek, keresett és talált is magának állandó munkahelyet: egy könyvkötészetet. Egy magyar jó ismerőse már dolgozott ebben a kis műhelyben, ő protezsálta be, segítette kezdeti botladozásait a szakmában tapasztalatlan ifjúnak, aki a „magyar módszer” más-
ságával próbálta magyarázni kezdeti ügyetlenségét. A műhely a Montmartre-ra felvezető Germain-Pilon

utcában volt a *Hunok Párizsban* szerint, egy kései interjú viszont először a Rue Lepice-t említi, ahová a Pestről ismert Frankl Sándor ajánlotta be, majd a Rue des Petits Champs-on található műhelyt, ahol már komolyabb munkákat is el tudott végezni. Saját köteteket is bekötött: Baudelaire, Rimbaud, Apollinaire első kiadásokat, s azokat élete végén is hibátlan állapotban őrizhette. A műhelyben Reverdy könyveit is bekötötte, s egyszer egy Tzarától kapott művet hálából bekötve adott neki vissza.

Legelső szálláshelyükről tanácsos volt elköltözniük, mert feltűnően sokan voltak a hálóvendégek. Illyés keresett újabb szobát magyar központnak, s a Szent Lajos sziget főutcáján talált is olyan helyet, ahol nem törődtek a létszámmal. Mikor állandó munkája lett, elgondolkozhatott további életén, s úgy döntött, önállósítja magát. Ugyancsak a szigeten, néhány lépéssel arrébb, a Rue Budé 9. alatt bérelt ki egy negyedik, legfelső emeleti szobát, s aztán mindvégig ebben a házban lakott. Leírása szerint hazatérve „Lemostam magamról a műhely enyvét, meggyújtottam az új szerzeményemet, a petróleum-kályhát, amely melegített is, teát is forralt. Leültem a döccenő lábú plüsskarszékbe. A fakult tükör előtt a kandalló párkányán ott sorakoztak könyveim. Olvastam, hallgattam a víz sustorgását. Mim hiányzott volna még? Egy szekrény volt még a szobában, még egy karszék, egy ágy s egy tönkszerű, kerek asztal, amely a közepén levő hasadékkal, ahol valamikor meg lehetett toldani, állandóan széteséssel fenyegetett, s amelynek rokkant lábai szintén örökre elveszítették már maguk alól a biztos talajt. Még egy hálová kopott szőnyeg is gyűrődött a heverő

előtt. Lábammal kiigazítottam. Egy kis nyújtózással a szoba csaknem minden részét ültőhelyemből is elérte a lábam. Mindehhez már csak Anna hiányzott.”
(*Hunok Párizsban*)

Az Illyés által is elismerten jó emlékezőtehetségű Wessely László 1922 októberében jutott ki Párizsba. Szerinte egy Richter nevű könyvkötőnél együtt is dolgoztak a rue des Grands-Augustins-en, s esténként a rue de Harpe-i lakásban találkoztak, ahonnan Gyula bátyjának kikerkezése után költözött el. Természetesen emlékezett a rue Budé 9. szobácskájára is, mégpedig „mint egy nagy és fontos műhelyre, ahol nemcsak egy nagy egyéniség alakult ki, de ahol Gyula voltaképp megszerezte és magába szívta a költészetnek eszmei és technikai részét is. Mindig csodáltam: reggel fél hatkor talpon volt, ott ült az ágy szélén, és tanulmányozta a költészetant, próbálta alkalmazni, igyekezett magát átrágni a francia modern költészet fantasztikus és meglepő mondanivalóin, a meghökkentő képeken, amit az akkori francia költészet, a dadaizmus és szürrealizmus jelentett. Szörnyű munkabírása volt. Képes volt napi tíz-tizenöt órát dolgozni, fordítani, különböző stílusgyakorlatokat végzett.” (*A Hunok Párizsban születéséről – A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával.*)

Azonban amint az előbbi regényidézetből kitetszik, az a szoba egy leányra is várt. Orosz Anna (1907–1969) az erdélyi Dés szülötte, s nővérével vándorolt ki 17 évesen, tehát valószínűleg 1924-ben. A regényes önéletírás, a *Hunok Párizsban* fikciója mintegy három év történéseit sűríti egyetlen esztendőbe. Ott Orosz Anna az egyetlen, a nagy szerelem, s bár a lány is rokonszenvezik az elbeszélővel, ba-

rátságnál többre nem hajlik. Az elbeszélő szerint azért nem, mert ő érettségizett ember, aki értelmiségivé, művésszé fog válni, s a lány úgy érzi, hogy nem való hozzá. A harmincas években keletkezett 9. *Rue Budé* című vers, amely mintegy három évre teszi az ottani tartózkodást, valódi vagy képzelt hölgyeknek szinte seregét sorolja fel:

Egy Kutnyánszky Liza nevű lengyel nőbe
voltam szerelmes, majd Germaine Joyesebe,
majd Odette Lacostebe, Levinson Lujzába,
Manon De Chambartba, Marie Trépinardba,
s a legszebbe, a szép kalapvarró lányba,
Orosz Annába és annak a hugába
és emlékezetből Leveszy Pannába,

a legtöbbjükbe, sajna, egészen hiába.

Az a fiatalember, aki Budapesten még visszariadt attól, hogy bölcsész és művész legyen, Párizsban egyre tudatosabban készült az írói pályára. A *Hunok Párizsban* igen szemléletesen és lényegyet tekintve bizonyára pontosan írja le azt, hogy miként ismerkedik meg a névtelen fiatalember a nála néhány évvel idősebb, de részben már ismertnek számító avantgard ifjakkal. Közülük a legfontosabbak: Jean Cocteau (1889–1963), André Breton (1896–1966), Tristan Tzara (1896–1963), Marcel Sauvage (1895–1988), Paul Eluard (1895–1952), Louis Aragon (1897–1982), René Crevel (1900–1935). A legjobb barátságba közülük Eluarddal és Crevellel került. Crevel nálunk kevésbé ismert, pedig a dadaista, majd a szürrealista mozgalom egyik fon-

tos személyisége. Ő vezette be a hipnotikus álom módszerét. A harmincas évek elején Magyarországon járva Illyést is kereste. Öngyilkos lett. Eluard nemcsak a szürrealizmusnak, hanem a II. világháború idején a francia ellenállásnak is egyik szellemi vezéralakja. Ő 1949 nyarán járt hazánkban, s verset is írt Petőfiről. Illyés párizsi irodalmi munkásságának jelentős része ezeknek az alkotóknak, mozgalmaknak a bemutatása, alkotásaiknak a fordítása az avantgardista szemléletű folyóiratok, lapok, kiadványok számára. A rövid életű bécsi *Ék* 1923. évi első számában jelent meg *Az új nemzetközi irodalom ismertetése és kritikája* főcímmel, *Az új franciák* alcímmel terjedelmes tanulmánya, s ebben Apollinaire és Cendrars versrészletek mellett Eluard és Sauvage egy-egy versét is közzéteszi. Az ugyancsak bécsi *MA* 1923. júliusi számában közölte Cocteau *Az Eiffel torony násznépe* című alkotását Illyés fordításában, s ezt két évvel később Budapesten a *Zöld Számár Színház* elő is adta. Illyés szem- és fültanúja lehetett annak a megbeszélésnek is, amelyen a lázadó francia ifjak megszerkesztették irodalomtörténeti nevezetességüvé vált, hírhedt röpiratukat *Egy halla* címen a nagy klasszikus Anatole France halála alkalmából.

A fordítások és az ismertetések mellett most már kezdenek – bár csak elvétve – saját művek is megjelenni. A *Ma*, az *Ék*, a New York-i *Új Előre* közölte avantgardista, forradalmi verseit. Ez a két szempont az időben hol természetes egységet alkotott, hol elkülönült egymástól: a forradalmár avantgardista módon tartotta kötelezőnek kifejezni magát, az avantgardista viszont nem feltétlenül volt politi-

kai értelemben is forradalmár, s ha az volt is, irodalmi alkotásaiban nem feltétlenül foglalkozott forradalmi témákkal. Illyés ez időben forradalmár volt, s e tárgykörben talán legérettebb s fennmaradt verse az *Értünk elhulló proletár halottak*, amelyet „A forradalmak munkás-áldozatainak emlékére” írt:

ó egyre hulló proletár halottak
ó értünk előre lefizetett váltság,
vajon a mi életünk mennyivel ér ma többet,
mint az övék, mit golyó és kötél szakított meg,
szívemet fojtja ez az adósság,
mit gyáván egyre halasztunk fizetni.

Az *Atmoszféra* viszont arra lehet érdemes példa, hogy a modern költészet inasa igazi beleéléssel sajátította el a szürrealizmust, s hogy valódi költőként őt nem csak a politika tárgyköre foglalkoztatta:

Napjaim a dél tengelye körül, mint ólomkatonák
forognak.
Tengelybe szórt homok – a szenvedés és a várakozás
órái – lassítják a forgást.
Este mellettem fekszel, mint egy moszat, s vágyaink
szomorúságból fakadt buboréka fölszáll a tóból,
szintén a csillagok felé.
Ez a titka istennek, gyötörtetésünknek, szerelemnek
és a fogantatásnak.

Azonban nemcsak a későbbi évek alkotásai alapján látható, hogy Illyés – bármekkora is a befogadó-képessége – nem igazán avantgárd alkat, ez már egyes párizsi versekből is nyilvánvaló. Az teljesen

egyértelmű, hogy az avantgárd – főként az expreszszionizmus és a szürrealizmus – komoly hatással volt rá, s ezt első könyve, az 1928-as *Nehéz föld* is szemlélteti. A furcsa voltaképpen az lett volna, ha az 1920-as években egy baloldali gondolkodású pályakezdő író nem kerül kapcsolatba az avantgárdal. Az első kötet közöl még Párizsban keletkezett verseket is, köztük a *Föld alatt...* eredeti címe *Anna* volt, s még akkor megjelent franciául (Gara László fordításában).

A *Szomorú béres* az első kötet egyik leghíresebb alkotása, antológiadarabbá is vált, s úgy tartotta számon a szakma, mint az újnépíesség felé fordulás ékes bizonyítékát. Ez a vers is Párizsban született, s jól szemlélteti azt a köztes állapotot, amelyben a fiatal művész ezidőben leledzett. Személyisége, költői alkata ellenállt annak, hogy teljesen, fenntartások nélkül szürrealistává váljon. Míg középiskolásként szorongott attól amit – még – nem értett meg, most megvetette azt, ami azonnal megérthetőnek bizonyult. Mégsem tudta ezt tiszta szívvel tenni. A honvagy emberként és költőként is foglalkoztatni kezdi, s a párizsi munkás-diák-művész ifjúra rá mintázódik a hazai cseléd, s tágabban a világ minden kiszolgáltatott életű szegényembere:

Mindenről tudok én,
Telve van a föld, telve van az ég,
de én,
Tanácstalanul ülök idegen mezőben,
Kéretlen jövevény, ki munkám végeztével
Kicsépett kazal árnyékában ősszel
Hangtalan fordulok a közönyös földbe.

Tihanyi Lajos rajza 1924-ben

Illyés nemcsak magyarul, hanem francia nyelven is írt verseket. Achille Dauphin-Meunier írta le a hetvenes években, hogy „örzök tőle franciául írt kiadatlan verseket, amelyeket ebben a korszakban alkotott, s amelyekben nyelvünknek bámulatba ejtően mesteri tudása nyilvánul meg.” (*Illyés Gyula Emlékkönyv*) Válhatott volna tehát francia költővé is, mint például Tzara és még annyian mások. S ezt nagymértékben elősegíthette volna az, hogy nagymértékben asszimilálódott. A franciák az idegenekkel meglehetősen tartózkodóak, magánéletükbe nem avatják be, otthonukba nem vezeti be őket. Illyés az ifjúkori barátságoknak köszönhetően kivételesen szerencsés: nemcsak a franciák barátja, hanem életmódjuknak jó ismerője is lehetett. Ezt nyilván tovább mélyítette az, hogy bátyja révén rokoni kapcsolatba is került velük.

A munkások, a diákok és a művészek körében egyaránt otthonosan mozgott a fiatal Illyés. Ő maga mindháromnak érezhette-tudhatta magát, s időnként úgy vélte, hogy a három pálya: a munkásé, a tanáré és a művészé hosszú távon is összeegyeztethető lesz. A mégiscsak különböző rétegek, életformák és világszemléletek közötti folytonos átjárás nemcsak szívet melengető, hanem szellemet tágító hatású is. Mindegyik rétegben nagy számmal voltak politizáló, már többé-kevésbé politikusnak nevezhető emberek. Magyarországi ismeretségek és barátságok mélyültek tovább, újabbak keletkeztek. Wessely László, Szegi Pál mellett képzőművészekkel is kapcsolatba kerül. Földi Rózsi (Rosie Rey, 1897–1972) fotó- és képzőművész volt hosszabb időn át a kulturális munka vezetője. Az ő emlékezte szerint Illyés színdarabokat is írt, s játszott is, többnyire a vádbiztos szerepkörét. Ney László festőművész és Uitz Béla díszleteket készítettek. A művészvilágban került kapcsolatba Illyés Tihanyi Lajossal (1885–1938), aki le is rajzolta fiatal barátját.

S módja nyílt megismerkednie Illyésnek Károlyi Mihállyal is. Szó volt róla, hogy az ex-köztársasági elnök gyermekeinek házi tanítója lesz, de erre végül nem volt szükség. Viszont 1926-ban egy időre szinte napi kapcsolatba kerültek. A hírhedt magyarországi frankhamisítási ügyet idehaza megpróbálták kommunista cselszövéssnek beállítani, s emiatt Párizsban az emigránsoknak is szervezeten kellett rámutatniuk az igazságra, mert különben fenyegethette volna őket a kiutasítás. A propagandamunkát végző bizottság egyik irányítója Károlyi volt, s rendszeresen találkoztak, Illyés padlásszobájában

is. A munkát megkönnyítendő Károlyi vett ajándékba nekik – Illyésnek – egy táskairógépet. E munkában résztvett az ekkor már Párizsban tartózkodó Menczer Béla (1902–1983) is, aki egy időben itt lakótársa is Illyésnek. Déry Tibor 1923 őszén érkezett Párizsba, ismerkedett meg Illyéssel. Idős korukban is baráti a kapcsolatuk.

Nem hagyhatók említetlenül az otthonmaradt családtagok sem. A *Hunok Párizsban* előadása szerint az ozorai ág azért féltette Gyulát, mert Párizs a könnyelmű élet, a bűnök fővárosa, ahol aligha lehet elkerülni az elzüllést. Édesapja, a dombóvári nagybácsi is levélben óvta – bár képletesen fogalmazva – a könnyű nőktől, s még Feri bátyja is a francia fruskáktól óvta. A ceceiek inkább attól féltették, hogy nem tudja magát eltartani s éhenhal. Időnként csomagokat küldtek. Később azonban olykor Gyulának is módja volt arra, hogy édesanyjának pénzt utaljon át. A rokoni aggodalmakkal is összefüggött, hogy Feri bátyja meglátogatta öccsét, majd az édesanya a fiait.

Illyésnek a Szajna partját s a szigetet járva mindinkább rá kellett döbbennie arra, hogy Magyarországon a helye. Diplomát ugyan nem szerzett, de egyetemi végzettségénél sokkal többel ért fel az, amit elsajátított. Tájékozódott a rokonság révén, hogy fenyegeti-e valami, ha hazatér. Megnyugtathatta az is, hogy az 1925-ben hazatérő Szegi Pált ugyan bíróság elé állították, de elévülés miatt felmentették. Fennmaradt levelezésükből azonban az is megtudható, hogy 1925 augusztusában Szegi még lebeszéli Ilylyést a hazautazásról a rá várható „különös kellemtelenségek” miatt. 1926 nyarára azonban meg-

nyugtatóbbá vált a helyzet. Mint ismeretes, 1926 őszén maga Kassák Lajos is hazatért Bécsből, bár korántsem aggódalmak nélkül. Előzőleg azonban nyilatkozatot kellett aláírnia, hogy tartózkodni fog mindennemű politikainak minősíthető tevékenységtől. Az ellene kiadott elfogatóparancsot még 1926 végén visszavonták. Illyés Gyula 1926 korán nyarán hazatért. Ő maga s a szakirodalom is úgy tudja, hogy 5 év után elévült az elfogatóparancs, s így már nem volt számonkérhető rajta semmi. Az igazság azonban az, hogy a letartóztatások 1922 márciusában kezdődtek, tehát lefogásra is ekkor kerülhetett volna sor. Azóta alig több mint négy év telt el. S a hivatalos iratot az ő esetében csak sokkal később vonták vissza. Vagyis a számonkérés elmarádásában a hazai és a nemzetközi helyzet módosulása, a konszolidáció játszott döntő szerepet.

Hazaútja során Illyés rövid időre megállt Bécsben, ahol Landler Jenő és Lukács György szeretett volna megismerkedni vele. Egy önéletrajzi visszaemlékezés szerint egyikük arról akarta felvilágosítani, hogy a magyar parasztságot nem lehet szürrealista versekkel megszólítani, a proletariátust is legfeljebb Párizsban s nem magyar földön. Illyés ekkor és ott még következetesen védte agitatív és avantgardista álláspontját. (Közli Gara László: *Az ismeretlen Illyés*).

Hazatalálás és beérkezés

Bár a Párizsból hazatérő Illyés Gyula már viszonylag rendszeresen publikált, elsősorban nem költőként, hanem literátor emberként jelentkezett: műfordításokkal, ismertetésekkel, kritikákkal. A forradalmi remények már rég elültek Európa-szerte, s érettebbé válva Illyés látta ekkor már, hogy ő nem hivatásos politikusnak való. A századelő íróira gondolva szívesen lett volna újságíró, ám 1926 táján s később se volt olyan demokratikus szellemi élet Magyarországon, amelyben egy lap alkalmazottjaként rendszeresen a saját véleményét írhatta volna meg, s ráadásul ebből még meg is élhetett volna. Maradt az irodalom, abból viszont ugyancsak lehetetlen volt megélni, főként ha valaki baloldali gondolkodású, s ráadásul még pályakezdő is. Így – akárcsak Párizsban – polgári foglalkozás után kellett nézni. Felhasználható kapcsolatrendszere csak a szülőföld rokonságának volt, s így a kezdeti tájékozódás is oda vezetett. Mire azonban – korántsem egyhamar – biztosabb állás (szekszárdi levéltárosság) kínálkozott volna, már a fővárosban is felfigyeltek a tehetséges – és pályafordulatot is végrehajtó, az avantgárdtól elforduló – költőre, s így sikerült számára Osvát Ernő, Csécsy Imre révén tisztviselői állást szerezni. 1928-tól a Phönix

Illyés Gyula édesanyjával

Biztosító Társaság alkalmazottja, betegbiztosítási ügyekkel kellett foglalkoznia. A fizetése 1928-ban 150 pengő volt. „Ott bizony nagyon korán kellett kelni. Gyalog jártam be, elég nagy távolságból a hivatalba, pénzmegtakarítás és sport is volt. Este hat órára kerültem haza. Ezért is nem éltem irodalmi életet kávéházban vagy emberek között. Éjszaka dolgoztam; nagyon kevés alvással tudtam ezt akkor még csinálni...” (*Kőasztalnál, Tihanyban*, interjú). A költő ekkor a Lehel úton lakott, az iroda a belvárosi Nádor utcában volt. Egy 1934-es levele szerint délután 3-ig dolgozott. Helyzete tehát javulhatott. A biztosító azonban 1936 nyarára csődhelyzetbe került. A felszámolás ugyancsak igénybe vette az ő munkaerejét is, utána pedig átmenetileg állástalan-

ná vált. Ekkor írta meg – két hónap alatt – Petőfi-könyvét. Hamarosan a Magyar Nemzeti Bank francia mezőgazdasági sajtóreferense lett. „Ez a hivatalom reggel hatkor, néha fél hatkor kezdődött, de tizenegy felé be is fejeződött. Az éjszaka beérkező táviratokat, folyóiratokat, könyveket, napilapokat kellett elolvasnom és abból tíz-tizenkét oldalas összefoglalót diktálnom – magyarul már – akkorra, mikor a bank vezetői bejöttek; milliók fordultak meg azon, hogy milyen intézkedéseket hoz a bank az akkori valutáris helyzetben. (...) azelőtt két ember csinálta ezt a munkámat. Én meg egyszerre két kisasszonynak tudtam diktálni, az egyiknek rögtön franciából fordítva a szöveget, a másiknak meg vezérszavakat, amelyből később összefoglaló készült. Nagyon örültem ennek a helyzetnek; korai, hajnali fölkelést kívánt ugyan, de akkor a Logodi utcában laktam – átmenni gyalog a Lánchídon a Nemzeti Bankba, üdítő séta volt, jól kimosta az agyat. Utána pedig, amikor befejeztem a kenyérkereső munkám, rögtön lementem a Florence nevű kávéházba, ott volt a Szabadság téren. Az lett így akkor a Nyugat szerkesztősége.” (*Kőasztalnál, Tihanyban*, interjú) S természetesen számos Illyés-mű megszületésének színhelye. Ebben az állásban dolgozott a II. világháború végéig. A háború kitörése, s behívások miatt ott is több lett a munka, egy 1940-es levél arról tudósít, hogy olykor még vasárnap is be kell menni, de legalábbis elérhetően készenlétben kell lenni.

Illyés édesapja, aki a Dombóvár melletti Tüskepusztán volt uradalmi főgépész, látszólag gondtalanul, de magányosan éldegélt, bár Gyula fia – s nyilván mások is – rendszeresen látogatták. 1929-től

azonban betegeskedett, s 1931 tavaszán gyomorrákban meghalt. Betegágyán már az sem tudta vigasztalni, hogy fia egyre sikeresebb író, s 1931-re Baumgarten-díjat is kapott.

Az édesanya továbbra is Budapesten élt, s jónéhány írotárs emlékezete őrizte vendégszeretetét, amellyel mindig fogadta fiának barátait, írotársait, rendszeresen meg is kínálta őket harapni- és innivalóval. 1931 nyarán ő is meghalt egy gyors lefolyású – s alighanem későn felismert – rákbetegségben.

A bátyának, Ferencnek tragikus 1928-as haláláról már esett szó. Felesége a két apró gyermekkel egy ideig Pesten lakott Illyéssel és az ő anyjával, s minden gondjuk-bajuk az övéké is lett. Odette később nagyobbik fiával visszaköltözött Franciaországba, s Georgeo (Zsozso) francia ember lett. A kisebbik fiú, János a tolnai rokonságnál, Urhegyiéknél nevelődött, így magyarrá vált. A két fiú úgy nőtt fel, hogy nem tudott egymással beszélgetni.

Az Orosz Annával való kapcsolat még Párizsban megszakadhatott. Legközelebb Illyés 1938-as francia utazásakor találkoztak. Anna első férje Tarr Béla volt, akitől elvált, majd a férfi elesett a spanyol polgárháborúban. Második férje is résztvett a köztársaságiak oldalán a harcokban, s ekkor Anna nem tudott róla semmit. Illyés 1946-os párizsi útján ismét találkoztak. A férj, bár betegen, visszatérhetett, s volt egy kétéves fiúgyermekük. Mivel a férj bolgár volt, hamarosan Bulgáriába költöztek. Anna iratainak hazai ügyintézésében Illyés is segített. Arra is volt alkalom, hogy Magyarországon is találkozzanak.

Még egy ifjúkori szerelemről van konkrét írói vallomás. Egy naplójegyzet szól B.-ről, akivel 1928 januárja után 1929. október elsején találkozott „utoljára” Illyés. B. Sinkó Boriska képzőművész, Sinkó Ervin húga. 1922 körül szobor-portrét készített Illyésről. „Szerelme oly megható, hogy szentségtörés volna beszélni róla. (...) Olyan szomorú és levert voltam, hogy majdnem sírtam. Azt mondta, hogy nyugodtan utazik el, és – jóllehet tudta, hogy többé sohasem leszünk együtt, hogy ezzel vége – megbékélt szívvel. Igaz ez? Én nem voltam olyan nyugodt. Ha szeretni tudnám! Életemnek, az életnek egy állomása volt ez, s én éreztem, hogy múlik az idő!” (*Naplójegyzetek*, 1929. 11. l.)

Mint egy korábbi, 1929. januári naplójegyzetből tudható, ekkor már régóta együtt járt Mucával, majdani első feleségével. Muca, azaz Juvancz Irma (1908–1945) értelmiségi családból származott, szülei tanárok, apja matematikára tanította Illyést a különbözőzeti érettségire készítve fel. Muca gyógytornásztanárnő lett. 1931. május 1-én kötöttek házasságot, nászútra Párizsba utaztak. Laktak a Lenke (ma: Bocskai), az Eszék, majd a Törökbálinti úton. Muca rendszeresen járt férjével Babitsékhoz. Hiába előzte meg hosszú udvarlási periódus, a házasság valami miatt mégis megromlott, 1937. november 2-án – tehát születésnapján – Illyés külön költözött, a Krisztina körútra, majd 1938-ban hivatalosan is elváltak. Egy feljegyzés szerint „Házasságom nem volt boldogtalan. Épp csak nem nekem való. Feleségem (...) szép, okos lány volt, önfeláldozó asszony lett. De előző évben én már – mert oly sötét hangulatba me-

rültem – egész télen külön laktam, lent a Metropol nevű zugszállóban.” (*Naplójegyzetek*, 1961. 21. l.)

Flórával 1936 decemberében ismerkedtek meg. Kozmutza Flóra (1905–1995) 1931-ben szerzett Budapesten magyar–német–francia szakos diplomát és dokturátust, majd az ezen a szinten 1924 óta működő Gyógypedagógiai Főiskolát is elvégezte. 1936 és 1938 között ezen a főiskolán volt díjtalan gyakorlonok Szondi Lipót mellett, s feladata volt Rorschach-tesztek készítése művészek körében is. (Ezeket a személyiségteszteket a pszichoanalízis során kezdték alkalmazni: különböző tintafolt-ábrákat kellett értelmezni, s ennek alapján lehetett levonni eléggé megbízható következtetéseket.) Az addig személyesen nem ismert Illyés Gyulát is ilyen célból kereste fel Flóra 1936 decemberében. Illyés későbbi vallomása szerint az első pillanatban végzetesen szerelmes lett. Flóra visszaemlékezése: »Az én társaságomban nem ismertem olyan férfit, akiről azt éreztem, hogy életre szólóan tudnék vele élni. Akiről az ábrándozó kislányok azt mondják: „az igazi”. Azazhogy néhány hónappal azelőtt (1936 decemberében) találkoztam egy nagyon rokonszenves férfival. De az a férfi nő volt. Morális felfogásom alapján tehát: eleve reménytelen, gondolni sem gondolhattam rá.« (*József Attila utolsó hónapjairól*) József Attilával 1937 februárjában – ugyancsak tesztkészítés kapcsán ismerkedett meg Flóra. József Attila is azonnal beleszeretett, s már másnap ostromolni kezdte. Kapcsolatuk csak látszólag egész más történet. József Attilával – április végi betegségéig – szinte naponta találkozott Flóra. Illyés májusban látogatta meg a kórházban, ekkor értesült magáról a beteg-

Flóra 1937 decemberében

ségről, viszont olvasta a költőtárs verseit, tehát csak udvariasságból jelent meg. Legközelebb 1937. október 16-án találkoztak, erre Illyés kérésére került sor, aki előadta lelki válságát, s óvatosan fölvetette kettejük kapcsolatának lehetőségét. Végül abban maradtak, hogy mindketten „foglaltak”, nekik találkozniuk sem szabad. Ezt be is tartották, csak József Attila halála után, s Illyés kérésére vált, s eleinte csak baráti kapcsolatuk, amelyet próbáltak titokban tartani. Sétálgattak, beszélgettek, egy kávéházban angolul tanultak egy Dickens-novella segítségével. 1938-ban Illyés elvált, 1939. szeptember 9-én házasságot kötött Flórával, de ezt is szigorúan magánügyként kezelték, az irodalmi élettől elzárkózva. Flóra például nem járt el férjével Babilonhoz. A Logodi utcában egy padlásteri, szoba fürdőszobás, a Várra néző nagyterhes lakást béreltek.

E vázlatos eseménytörténetből is belátható, hogy Illyés nem „rabolta el” József Attilától Flórát, hanem éppen ellenkezően: érzelmeit lefojtva visszavonult. Ennek ellenére nemcsak a rosszindulatú, pletykálkodó szóbeszéd, hanem olykor írásos vélemények is, olykor névtelen levelek is gyalázták azt az embert, aki Flóra férje lehetett, nehezteltek az asszonyra, még az 1960-as, 1970-es években is, s bizony még az irodalomban teljesen járatlanok körében is elterjedt a hamis állítás, mely szerint Illyés elvette volna József Attilától Flórát, s a költőtárs ebbe halt bele. Tudjuk, nem így történt. Flóra igent mondott Attilának, majd mindketten súlyosan betegek lettek, József Attila végzetesen és akkor meggyógyíthatatlanul.

A házastársaknak néhány év múlva lányuk született, Mária, s ezután kezdett lassan köztudottá válni összetartozásuk. 1941-ben épült fel a József-hegyi út 9. szám alatt Flórának és testvéreinek közös családi háza, ezután Illyésnek haláláig lakóhelye. S lesz még egy gyakori szállása. A Kozmutzacsaládnak 1931-ben készült el Tihanyban, a rév közelében egy nyaralója, s a házasság után a költő ennek is lakója lehetett, bár gyakrabban csak 1945 után időzött itt.

*

A Párizsból hazatérő Illyés Gyula nagyrészt még az avantgárd bűvöletében él. Az ugyancsak hazatérő Kassák Lajos 1926 decemberében indította meg a *Dokumentum* című folyóiratot. Négy főmunkatársa volt: Déry Tibor, Illyés Gyula, Nádass József és Németh Andor. Első számában közölte a Kassák által megfogalmazott, de közösen aláírt nyilatkozatot, amelyben „eltemetik” a *Nyugatot*, amely csak epigonokat nevel már, s várják az új nemzedék újat akaró tagjait. E folyóiratnak azonban 1927 májusában már az utolsó száma jelent meg. S bár még ebben is olvasható Kassáknak és főmunkatársainak lelkes hangú nyilatkozata, be kellett látniuk, hogy a lapnak nincs olvasóközönsége. A nagyon ellentmondásos világháborús és forradalmi korszak után nagyobb hangsúlyt kapott az értékörzés, s Európaszerte lehanyatlott az avantgárd korszaka, hogy azt az újrealizmus különböző törekvései foglalják el.

Mindenesetre a *Dokumentum* közölte eladdig a legtöbb Illyés-verset: a *Száműzetésem keserű éneke*, a *Sub specie Aeternitatis*, az Eluardnak ajánlott francia

nyelvű Voiliers, a Csendben, a Száműzetésem második keserű éneke éj, a Hajnali fény és az Újra föl jelent meg itt. Portrét rajzolt Aragonról, a többnyelvű lapban franciául mutatta be az ifjú magyar irodalmat.

A Dokumentum után az ugyancsak rövid életű Láthatár (1927–1928) a következő fontos fórum. Ezt a Galilei-kör hajdani elnöke, Rubin László szerkesztette, akit Illyés a párizsi emigrációban ismert meg. A Láthatár első, 1927 februári számában jelent meg az Angyali köszöntés, a Száműzött és a Szomorú béres, s főként ez utóbbi annyira megtetszett Füst Milánnak, hogy levelet írt az ismeretlen ifjúnak: küldje el verseinek valamely gyűjteményét, s írjon magáról is. A válasz után Füst Milán Gellért Oszkárnak írt, a Nyugat figyelmébe ajánlva Illyést. Eltelt jó néhány hónap, mire 1927 végén egy cikke jelent meg a fiatalembernek a Nyugatban (Duhamel Oroszországban), majd hamarosan, 1928. január 16-án verse is, a Szülőföldem, amely többrészes, ciklikus mű. Ettől kezdve Illyés a Nyugatnak nemcsak szerzője, hanem egyik legtöbbet foglalkoztatott munkatársa. 1928 és 1932 között, tehát jelenlétének első öt évében a lapban 72 verse jelent meg s számos más írása is. (Összehasonlításképpen: ugyanezekben az esztendőekben Babitstól 24, Kosztolányitól 14, Gellért Oszkártól 74, Erdélyi Józseftől 74, Fenyő Lászlótól 27, Szabó Lőrincztől 13 verset olvashatunk.)

Ezidőben, nyilván a hang- és szemléletváltás miatt is, elég sok volt a bizonytalanság Illyésben saját műveit illetően. Osvátot is levélben kérte egy alkalommal, hogy ha úgy gondolja, húzzon ki szakaszokat hozzá küldött verseiből. Miután azok változatlanul jelentek meg, személyes találkozásukkor rákér-

dezett, mire Osvát kioktatta: tessék dolgozni, szenvedni, csak a jót megtartani. Egy 1928 októberi levelében arra kérte Déry Tibort, hogy egy hozzá küldött verset bíráljon el, tegyen módosítási javaslatokat. A kérés indoka az, hogy Déry korábban kifogásolta egyes versekben Füst Milán erős hatását, s ezt Illyés maga is érzi, de nem tudja pontosan kijavítani. Még a keresés időszaka ez, egy-két év múlva már nem szorul tanácsra.

Első önálló könyve, a *Nehéz föld* 1928 karácsonyára jelent meg. Osvát Ernő három napig járta Illyéssel a várost, hogy kiadót találjanak, sikertelenül. Így végül a *Nyugat* kiadásában látott napvilágot. A kötetnek jó volt a sajtóvisszhangja, 13 kritika, ismertetés jelent meg róla. A legfontosabb, tanulmányterjedelmű Németh Lászlótól a *Nyugatban*. Ő ekkor már saját nemzedékének megszervezésében is gondolkodik, s Erdélyi József, Tamási Áron mellett kiemeli Illyést, akire „úgy nézek, mint a csillagra, aki ott jelent meg, ahol kiszámítottam. Láttam a magyar líra lehetőségeit s csodálkozva néztem szét: hát senki sem vállalja? Most itt a csillag, s én tökéletlen csillagász lélegzetviassafojtva lesem, arra fut-e, amerre naiv képzeletem mellett futnia kell.” A *Korunkban* Gaál Gábor is páratlannak nevezi a költőt: „Klasszikus vers és mai szabad vers (egy vonalon valami olyan keveredés, mint amin Babits is átesett). Benne azonban egy nagy szegénylegény-lelken és zsellérivadékon keresztül fakad fel a dal, és megmarad onnan hangzónak. Valami rebellis magyar bukolika, ami itt zeng Berzsenyi-szólamokkal. Egy kötet végre, mely idézni való. Elejétől végig.” (*Egy költő szól*) Vas István úgy emlékezett vissza 18 éves önmagára,

hogy a *Nehéz föld* olvasása megváltoztatta költői világképét, rádöbbsentette arra, hogy a modernségnek magyarnak is kell lennie, azaz a nemzeti és európai hagyományok nélkülözhetetlenek a korszerű költészetben. Másik nagy élménye az volt, hogy e versek szinte előzmények nélkül jelenítették meg a parasztság világát a kortársi modern lírában.

A *Nehéz föld* azonban minden értékét elismerve is csak a pályakezdés könyve. Végso igazolasát a folytatás adta meg. A *Sarjúrendek* (1931) és még inkább a *Három öreg* (1932). Ez utóbbi elbeszélő költemény, amelyben két nagyapjának és az őt írni tanító öregbéresnek, egyébként nagybácsijának állít emléket. Az elbeszélő költemény a századelő nyugatossága és az avantgárd szemével nézve is ellehetetlenült, használhatatlan műfaj lenne, Illyés azonban új életre keltette. Anyai nagyapjáról például így írt:

Örökségül tőle én egy
saját faragású fényes
rézzel pántolt botot kaptam
s e tünődő tekintetet.

A családból én ütöttem
legjobban rá, szégyellem is
dicsérni külső, belső ékét,
minthogyha önmagam dicsérném.

Ezernyolcszáznegyvennégytől
Kilencszázhuszonnégig élt,
Ferenc Józsefnél nagyobb volt ő
S e kor minden királyinál. (...)

Ha tükörbe nézek, reá
emlékezem, és este így
rágondolván, szívemen áthúz
a százados szelíd szegénység.

Az Illyés-elemzők tollán sokszor idézett sor, „a százados szelíd szegénység” magatartása azonban a vers végén harci riadóvá változik, mert az elbeszélő költemény félmúltjából a jelenbe kilépő személy egyértelmű vallomást tesz, s elődei után önmagát is a hazátlanok közé besorozva kimondja, hogy itt nem segíthet más, mint „egy új Dózsa egy új sereggel!” A kortársi irodalom alakulására oly éberen figyelő Babits Mihály lelkesen, az irodalomtörténeti jelentőséget felismerve üdvözölte e művet: „A nép versével a nép lelkéből jön be valami az irodalomba: nagyobb egyszerűség, nagyobb tisztaság, a »százados szelíd szegénység« szelleme. Ennek a szellemnek a költője Illyés, aki tud a népé lenni, anélkül, hogy a kultúrát megtagadná, és a kultúráé, anélkül, hogy a népet. Tud magasra szállni és lágy maradni s gyengéd; szeretetet és igazságot sugározni Dózsa seregében. Ideális forradalmár a régi és örök fajtából; megérdemelte volna, hogy kevésbé érzékeltén és értelmetlen korba szülessen. (Illyés Gyula *versben és prózában*)

1932-ben még két elbeszélő költemény keletkezett, az *Ifjúság* (1933) és a *Hősökről beszélék* (1934). Az előbbi sejtelmesen, ám egyértelműen 1919 későnyarát, a fehérterror kezdetét idézi fel s 16 éves kamaszenjét, menekülését a fővárosból a szülőföldre. A *Hősökről beszélék* tárgyköre még merészebb. A pusztai életet rajzolta meg, amelyben a nyomorgó cselédek

arra kényszerülnek, hogy éjszakánként a grófi-uradalmi szérúrról ellopjanak némi élelmet, takarmányt, mert olyan kevés a fizetségük, hogy a lopás nélkül éhenhalnának. Ez a lopás bizonyul hőstettnek, hiszen e felfogás szerint csak egy keveset vesznek vissza abból, ami munkájuk után járna nekik. Kimondatik a politikai program:

Egy ország volt a föld, s egy ország
Lesz, azé, aki műveli,
Hamis a jog, az ige, törvény,
Mely másként s másnak rendeli!

E művet Illyés nyári szabadsága idején, Babitsék esztergomi kertjében írta. A mesternek nagyon tetszett, s közölni akarta a *Nyugatban*, Gellért Oszkár, a szerkesztőtárs azonban felvilágosította, hogy ez a magántulajdon szentsége, az államrend elleni izgatás lenne, s a folyóiratot azonnal betiltanák, szerzőjét perbe fognák. Így végül a kolozsvári *Korunkban*, majd ugyanott könyvalakban jelent meg a mű, a szerzőt csupán I. G. betűkkel jelölve, hogy „ismeretlen” s büntethetetlen maradjon.

A pálya első összegző-szintetizáló lírakötete – a *Szálló egek alatt* (1935) után – a *Rend a romokban* (1937). Itt a versek sora elszántan várja, jövendőli a forradalmi változások szükségességét, ugyanakkor kénytelen szembesülni a változatlansággal (*Dózsa György beszéde a ceglédi piacon, Ozorai példa, Nem menekülhetsz, A kacsalábon forgó vár*). A harmincas évek első felének társadalmi radikalizálódásakor remélt demokratikus átalakulás ismét illúziónak bizonyult. Továbbra is romok között kell élni, egy rossz

rendben, ahol a jobbat csak az irodalom képes felmutatni. Így egyre nagyobb lesz a székszis, hiszen sem erő, sem vezérek, sem tömegek nem termettek meghallani az időök szavát. Marad az eszmék virtuális birodalma, s e komorodó helyzetben irodalmunk minden jeles alkotója kénytelen számot vetni.

Illyés Gyula 1927–1933 közötti líráját leginkább az újnépíesség fogalmával lehet leírni. Ez a tendencia néhány évvel korábban jelentkezett irodalmunkban, feltűnést keltve először Erdélyi József (1896–1978) *Ibolyalevél* (1922) című kötetében. Ez a népies hullám nem mindenkinek tetszett. Kosztolányi Dezső 1934 tavaszán a *Pesti Hírlapban Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című írásában bírálta nemcsak a divatot, hanem annak lényegét is, mondván, hogy a sokat hangoztatott egyszerűség és természetesség nem kijelentés dolga, csak komoly alkotói tevékenység eredményeként születhet meg. Hibáztatja a sok rossz rímet, s hangja végül sértővé válik: „Ha egymás után olvasom ezt a sok pusztai marhabőgést, ezt a sok paszulyt és tinót, ezt a sok szürke és bárgyú sületlenséget, ezt a térben egymás mellé rakott pongyola eseménysorozatot, álmosság fog el, s valami kis izgatószer után néznék, melyet nem lelek írásaitokban. Ti a szabad verstől visszatértetek a zárt formához és a rímhez. De a ti zárt formáitok olyan lazák, mint egy gatyá vagy egy borjúsájú ing.” Illyést az irodalmi életben többen rábeszélték, hogy válaszoljon, hiszen lényegében róla van szó. *A Nép és költészet, meg egy kis verstan* meglehetősen erélyes válasz. Közli, hogy nem naivak és tanulatlanok, némelyikük egyenesen Párizsból jön, de nem a XIX. századiból, hanem a jelenkoriból. Kijelenti,

hogy szándékuk azonos Petőfiével: uralkodjon a nép a költészetben, s akkor majd a politikában is hatalomra kerülhet. Aki őket művésztietlennek tekinti, az akaratlanul is a népellenes politikát segíti, másrészt magának Petőfinek a költészetét is elutasíthatná, például a rossznak mondható rímek miatt. Kosztolányi röviden válaszolt (*Megjegyzés a rímről*), ugyancsak élesen. Illyés később sajnálta ezt a vitát, bár neki is igaza volt, de ez gátolta meg jó kapcsolatuk kialakulását egészen Kosztolányi utolsó hónapjaiig. S nemcsak jóvátétel, hanem filológiai tett is volt a mester tíz posztumusz prózakötetének sajtó alá rendezése, kiadása Illyés által 1940–1945 között.

E vita idején azonban Illyés már egyre kevésbé nevezhető népies költőnek, s ezt a *Rend a romokban* 1932 és 1937 közötti versenyanyaga teszi egyértelművé. Ezidőben a magyar irodalom egy mozgalmas és mind szemléleti, mind poétikai szempontból rendkívül változatos negyedszázad után kezdett egyneműbbé válni: az újrealistának, a klasszikus modernség második hullámának s még annyi másnak nevezhető korszak fiataljainak egyik alapfelismerése az volt ekkor, hogy a világot nem lehet egykönnyen megváltoztatni, hogy a hitreneszánsz korszaka lezárult, a kitűzött célok illuzionisztikusak. Különösen 1933 elejétől, Hitler hatalomra kerülésétől, egy újabb világháború kitörésének veszélyétől kezdve kötelező józannak és reálpolitikusnak lenni. A baloldali eszmék híveinek azzal is számot kell vetniük, hogy a szovjet rendszerről egyre több rossz hír érkezik a harmincas évek közepétől: ez már a sztálinizmus korszaka is. Ugyanakkor a magyar il-

legális kommunista mozgalomról sem lehet sok jót elmondani: a balos szektásság, az ellenségkeresés a lehetséges hívek körében is, a frakciózás jellemzi, s ez a harmincas évek legelejétől kezdve sorra elidegeníti tőlük a velük rokonszenvező fiatal értelmiségieket, művészeket.

Illyés Gyula többszöri közlése szerint soha nem volt sem kommunista, sem ahhoz közeli pártnak a tagja, bár együtt dolgozott a munkásmozgalomban szociáldemokratákkal, kommunistákkal, s ugyanakkor polgári liberálisokkal, más szemléletű baloldaliakkal is. Idehaza tapasztalnia kell azt is, hogy a falvak és puszták népének nincs igazi érdekképviselője. A szociáldemokrata pártnak legalitása feltételeként 1919 után le kellett mondania a parasztság körében való szervezkedésről, az illegális kommunista párt pedig igen kis létszámú és hatáskörű volt, s a gondok megoldását a forradalomtól várta, ugyanakkor nem volt képes igazán szembesülni az-
zal, hogy erre a közeljövőben nincs semmi remény. E helyzet felismerése vezette el Illyést ahhoz, hogy reálisnak és realitásnak kell lennie ideológiai és esztétikai értelemben is. Az 1932-es *Reggeli meditáció* kiindulópontja a következő:

Ki annyit hazudtál, ne hazudozz többet.
Ne tettesd, hogy árnyak, illatok követnek,
Hősök hörgései, magas kísértések!
Nem követ és nem hí senki; a költészet
nem arra való, hogy elámítsd a népet,
vagy akár magadat. Egyszerű a világ;
amit két szemed lát, ép elég dolgot ád.
Ragyognak a tárgyak. Nyald meg a ceruzád.

Ez voltaképpen az új tárgyiasság programja, ám ennek követőjévé Illyés csak annyiban vált, hogy beépítette ezt is szemléletmódjába és eszköztárába, s ezt majd főként a *Puszták népe* megírásakor tudta kamatoztatni.

1933-tól kezdve azonban – részben éppen Illyésnek köszönhetően – kibontakozik a népi írók mozgalma, majd a hivatalos politikában is reformszelek kezdenek fújdogálni, s ez átmenetileg ismét reménytelibbnek mutatja a magyar társadalom helyzetét. Átmenetileg, mert 1936-ban a *Válasznak* ajánlott *Ozorai példa* már azzal vet számot, hogy nincsenek tömegek mögöttük, akik a változásokért harcolnak, az ellenség ugyanakkor egyre fenyegetőbb.

A társadalom állapotának bemutatása és értelmezése mellett a kötet másik alapgondolata a hűségé. A puszták fia nemcsak kiemelkedett környezetéből, nemcsak érettségizett, világot járt tisztviselővé vált, hanem országos hírű művésszé is. Tagja lett az úri középosztálynak, fenntartás nélkül otthon érezhetné magát körükben. Neki azonban ezügyben is Petőfi Sándor a példaképe. Nem titkolja, hogy szülei, ősei cselédek voltak, nem is hivalkodott vele, de tényként hangsúlyosan közli, akárcsak azt, hogy ezt bár lehet, de nem szabad elfeledni, erkölcsi kötelesség a vállalás abban az értelemben is, hogy tennie kell azokért, akik nem tudnak kiválni. Tudja, hogy az ő példája a kivételes. Egy dunai hajóúton a gőzhajó fűtőinek nehéz munkáját figyelve medítált a fenti világnak a táj szépségében elmerülni kezdő utasaként a lenti világ pokoli hőségében szenvedőkön, s árulónak, lapuló bérencnek nevezte azokat, akik elfeledik ezt az ellentmondást. *Ars poetica* a

vers: *Nem menekülhetsz*. Hasonló gondokkal vívódik *A kacsalábon forgó vár*, amely a jelent történet előtti kornak nevezi, s elképzei ennek lerombolását, az igazságos társadalom megteremtését.

Illyés Gyula az avantgárdal és Kassákkal való szakítása után több ideológiai-politikai-irodalmi mozgalomban vett részt, egészen a negyvenes évek végéig. A *Bartha Miklós Társaság* (1925–1944) fiatal értelmiségiek szervezeteként jött létre, s miután legálisan működhetett, a húszas-harmincas évek fordulóján sok szocialista, kommunista gondolkodású fiatal is bekapcsolódott az itteni munkába, de népiesek, polgári radikálisok is részt vettek a vitákban, szervezkedésben. A Vigadóban 1929. február 27-én tartották az első *Magyar Föld*-estet, s ezen Illyés és József Attila is szerepeltek Erdélyi József, Kodolányi János, Németh László és mások mellett. *Új Magyar Föld* című periodikájuk első száma 1929 nyarán jelent meg, Fábián Dániel felelős szerkesztésében és kiadásában. Illyés két – kötetében már megjelent – verse olvasható itt, a *Szegénylegény* és a *Szomorú béres*. A második szám az év végén jelent meg, benne Illyés *A Tiszánál* című költeménnyel. (Ez aztán csak az 1993-as összegyűjtött versek között olvasható.) A lap harmadik száma már nem közölt szépirodalmat. Ady Endre síremlékének avatása alkalmából a társaság emlékestet rendezett a Vigadóban 1930. március 23-án. Az esten Erdélyi, József Attila, Illyés is szerepelt, ez utóbbi erre az alkalomra írt ódájával – *Ady ünnepén a pesti Vigadóban* –, amelyet később soha nem közölhető ifjúkori írásai közé sorolt a szerző. A társaságban 1930 végére jobboldali fordulat történt a vezetésben, 1932 elejére azonban ismét

változott a helyzet. Az 1932. február 29-i közgyűlésen a három főosztály közül az irodalminak vezető alelnökévé Illyés Gyulát választották meg.

Az 1931 szeptemberi biatorbágyi vasúti merénylet után statárium volt érvényben, s ezt enyhítendő, 1932 tavaszán a baloldal egy Halálbüntetés Elleni Szövetséget hozott létre. 1932. július 15-én letartóztatták Sallai Imrét és Fürst Sándort, az illegális kommunista párt két vezetőjét. Statáriális bíróság elé állították, majd július 28-án halálra ítélték s még aznap ki is végezték őket. A szövetség munkájában a Bartha Miklós Társaság is résztvett. Egy július 28-i újsághír szerint „Mellerné Miskolczy Eugénia, Szimonidesz Lajos, Illyés Gyula és József Attila tízezer aláírással ellátott kérvényt nyújtott be az igazságügyminiszter részére, amelyben a statárium és a halálbüntetés megszüntetését kéri. (Közli Tasi József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, 1955, 192. l.) Az újsághír pontatlan, nevezettek csak megkísérelték az átadást, azt a következő napon mások adták át. Illyés, József Attila és Márai Sándor azt a feladatot kapta, hogy szövegezzenek meg egy röpirat-tervezetet a letartóztatottak érdekében. Márai a feladatot nem végezte el. Július 27-én József Attila szövegét fogadták el a szervezők, Illyés és Szimonidesz Lajos (1884–1965) evangélikus lelkész csekély módosításával. Másnap reggel megjelent a röpirat, déltájban a rendőrség elrendelte valamennyi példány lefoglalását. A szerzőket és a kiadó Mellernét perbe fogták. A hosszan húzódó eljárás során végül 1935 márciusában felmentő ítéleteket hoztak, csupán József Attilát ítélték 200 pengő bírságra. A kivégzések ellenére a tiltakozók fellépésének is kö-

szönhető, hogy 1932 októberében eltörölték a statáriumot.

A Bartha Miklós Társaság vezetése 1933 elejére mindinkább jobbra tolódott. A rendőrség is jobban figyelt rájuk, s februárban egy előadás gyülekező közönségét előállították, majd többeket rövid elzárásra, pénzbírságra ítélték. Ettől kezdve a baloldalnak nem volt helye a társaságban.

A *Társadalmi Szemle* szerkesztője 1933 márciusában különszámot tervezett, s egy megbeszélésre Illyést is elhívták. Mindenkit letartóztattak. Babits riasztott képviselőként, másnap így kiszabadulhatott. Illyés Gyula tehát hazatérése után is többször került veszélyes helyzetbe baloldalisága, közszereplései és irodalmi alkotásai miatt.

Illyés Gyula 1932 júniusában Pécsen, a Janus Pannonius Társaság ülésén ismerkedett meg Fülep Lajossal (1885–1970), aki ez időben református lelkész Zengővárkonyban, s éppen ettől az évtől magántanár a pécsi tudományegyetemen. Meghívta otthonába a költőt, aki ott is töltött két napot, majd a következő nyáron, júliusban talán két hetet is, első feleségével együtt. Beszélgetéseik során Fülep előadta megfigyeléseit, statisztikai adatokkal alátámasztott tapasztalatait arról, hogy a Dél-Dunántúlon egyre fogy a magyarság és terjeszkedik a németiség. Nálunk a családoknál egy gyerek van vagy egy se, a kihalók portáit a németiség veszi meg. A helyzetelemzés ráirányította Illyés figyelmét arra, hogy nemcsak a pusztai cselédséggel hanem az azok által ábrándozva nézett kisparaszti tömegekkel is nagy baj van. Illyés, bár buzdította Fülepet, hogy írja meg mindazt, amiről beszélt, hazatérve maga írt egy úti

jegyzeteknek minősített esszét *Pusztulás* címmel, amely a *Nyugat* 1933. szeptember elsejei számában jelent meg. Sem őt, sem Fülepet nem a németellenesség vezette, hanem a magyarság féltése, megmentése. Babits kezdeményezésére a folyóirat ankétot rendezett a kérdésről, egy hónap múlva Babits, Schöpflin Aladár, Harsányi Gréte, Braun Róbert és Fülep Lajos írásait közölték. A *Pusztulás*nak komoly volt a sajtóvisszhangja, persze sokan, főleg kormányoldalról, kétségbe vonták igazságát. S bár sok előzménye van a népi írók mozgalmának, ez az írás indította el az igazi szerveződést, vezette be a mozgalom harmincas évekbeli fénykorát.

A népi írók mozgalma a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb szellemi áramlata. Részenben szépíró, részben társadalomtudós tagjai felismerték, hogy a még mindig meghatározó tömegű magyar földművelő lakosság helyzetén gyökeresen változtatni kellene, s ehhez és ezzel együtt az egész ország számára demokratikus társadalmat kellene megteremteni. Nagyonbbrészt nem voltak politikusok, ezért a szépirodalom és az agitatív irodalom eszközeivel küzdöttek, de nem riadtak vissza sem közvetlenül politikai, sem a művelődést elősegítő gyakorlati cselekvésektől sem. A szerveződés első látványos eredménye – az egyes művek mellett – folyóiratuknak, a *Válasznak* a létrejötte. Ez az irodalmi és társadalompolitikai folyóirat 1934 májusa és 1938 júniusa között jelent meg, s kezdeményezője Németh László volt, ő azonban két szám után Fülep Lajossal együtt kivált a szerkesztőségéből. Így Németh Imre, majd 1935-től Sárközi György lett a főszerkesztő. Illyés a lap szellemi irányítói közé tarto-

zott, bár neve csak a lap főmunkatársainak majd szerkesztőbizottsági tagjainak hosszú névsorában szerepelt. Meghatározó fontosságú, hogy e lapban jelent meg a *Puszták népe*, s ezen túl is a szociográfia irodalom és a szociológiai gondolkodásmód fontos fóruma. A lap legfontosabb közéleti közlendője a feudális földbirtokrendszer átalakulásának követelése, e cél indoklása. A *Válasz* nem ellenlábasa volt a *Nyugat*nak, hanem szinte társlapja, számos közös szerzővel, s egy idő után olyan közös főemberrel, mint Illyés Gyula. A lényeges különbség az, hogy a *Nyugat* irodalmi, a *Válasz* társadalompolitikai lap is volt. S ez a fórum szervezte meg igazán a népi írók mozgalmát, amely azonban soha nem volt homogén módon egységes – a *Nyugat* se volt sohasem az –, s amelybe és amelyből jobbra és balra is vezettek utak, de középen is meg lehetett maradni.

A népi írók mozgalma azért is lehetett olyan nagy hatású, mert az 1929-cel kezdődő gazdasági világválság még nyilvánvalóbbá tette a bajokat, radikalizálta a nélkülöző tömegeket, s ezek leszerelésére óhatatlannak látszott a hatalom részéről valamiféle reformpolitika meghirdetése, ugyanakkor kezdett felébredni a középosztály jobbainak felelősségtudata is. Az alullevők pedig legalább szellemi értelemben felszabadulva fogadhatták valós helyzetük rajzát, az értük való harcot. 1932 októberében Gömbös Gyula lett a miniszterelnök, s ő „nemzeti munkatervet” dolgozott ki, azt hirdette, hogy a társadalom minden osztályának és rétegének a javát fogja szolgálni. Miután a gazdasági válság is „lecsengett”, átmeneti sikereket tudott elérni. További reformokat ígért a miniszterelnök, akinek közben

egyeduralmi ambíciói voltak, s elérte, hogy 1935 áprilisában előrehozott választások legyenek. Itt – a nyílt erőszaktól sem riadva vissza, például Bajcsy-Zsilinszky Endre választáson való részvételének megakadályozásával –, abszolút többséget szerzett pártja. Régi barátja és belügyminisztere, Kozma Miklós, aki a Magyar Távirati Iroda és a rádió vezetője is volt, tehát propagandaügyekben járatosabb személy, felvetette, hogy meg kellene nyerni maguknak a népi írókat. Ő kérte fel Németh Lászlót a rádió irodalmi tanácsadójának 1934 június 1-től, ám az író 1935 áprilisában kénytelen lemondani, mert terveiből egyre kevesebbet valósíthat meg. Zilahy egy héttel a választások után közölte a *Pesti Napló*-ban *Új szellemi frontot!* című cikkét, s egy hétre rá az ő villájában találkozott a miniszterelnök Féja Gézával, Illyés Gyulával, Móricz Zsigmonddal, Németh Lászlóval, Szabó Lőrincsel és Tamási Áronnal. Illyés 1945-ben jegyezte le emlékeit, de minden visszaemlékezés és történészi elemzés azt állapítja meg, hogy a találkozó feszült légkörben zajlott le, s nem találtak közös hangot, hiszen Gömbös nem akart valójában még szelíd reformokat sem, az írók pedig lényegi változtatásokat szerettek volna. Illyés cikke (*Reform és irodalom*) világosan elhatárolódik a kormánytól és általában a politikától, végül kijelenti, hogy „Ahogy nem hederítettünk annak idején a gáncsra, úgy nem állhatunk meg az esetleges helyeslésre sem. Mindkettő csak arra buzdíthat bennünket, hogy folytassuk azt, amit nem is mi kezdtünk, hanem maga a magyar irodalom. Tárjuk fel a nép sebeit és erejét, hozzuk napvilágra az értékeket, de a bajok gyökereit is: tudatosítsuk, amit eddig

csak aggódásainkból ismertünk: hogy mit jelent magyarnak lenni. Erre egyetlen reformra van szükségünk: a szabadságra, hogy őszintén szemükbe mondhassuk a bajokat azoknak, akik azokon segíteni akarnak." A szociáldemokrata, a kommunista és a polgári radikális baloldal képviselői – köztük József Attila is – támadták az Új Szellemi Frontot, a cikkeket úgy tekintették, mintha máris létrejött volna a népi írók és a kormány egysége. A *Brassói Lapok* 1935. május 19-én közölt beszélgetést Illyéssel, aki kijelentette: „Mit csinált volna Ön, vagy más az én helyemben? – Nem tettem mást, mint megmaradtam eredeti állásfoglalásom mellett, mert – értsék meg végre! – a magyar népnek segítség kell, s ha nem is mindegy, kitől is jön a segítség, mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad.” (Idézi: *József Attila Összes Művei* III., 1958. 401. l.) A kormány első, látszatintézkedéseit látva pedig azt fejt ki, hogy ez semmi, az állam vezetése nem fog reformokat végrehajtani, amíg a tömegek erre rá nem kényszerítik. Így egyelőre maradnak az irodalom eszközei.

Az Új Szellemi Front végleg elmergesítette a baloldal két irodalmár táborát, a népiesek és az urbánusok közti kapcsolatot, s ez hamarosan a *Válasz* és a *Szép Szó* ellentétéként is leírhatóvá vált. A népi-urbánus vita elsősorban ideológiai és politikai jellegű. Mindkét tábor hitt a maga igazában, s a fenyegető faszálódás európai árnyékában bizalmatlanul szemlélte a másik felet. A legélesebb különbség az volt köztük, hogy a népiek sokkal égetőbbnek tartották a szociális gondokat, az urbánusok – akik közt sok volt az újságíró – viszont a fasiszmus veszé-

lyét sorolták első helyre. Így szociális érzéketlenséggel, illetve a faszizmussal való kacérkodással vádolták kölcsönösen egymást. Valójában mindegyik tábor mindegyik gondra kereste a megoldást, amit a meg nem értés miatt sem találhatott meg, ám a legfőbb akadályt a demokratikus kibontakozásához az ország állapota és geopolitikai helyzete jelentette. A népieket – köztük Illyést is – többször vádolták rejtett vagy nyílt antiszemitizmussal. Akadtak köztük ilyenek is, ám Illyés mindig visszautasította, s okkal az őt ért vádakát. Pontosabban csak néha utasította vissza, mert minden szidalomra és rágalomra képtelenség lett volna válaszolni. A legbeszédeesebb cáfolatot talán nem is zsidó származású barátai jelentik, hanem az, hogy a *Magyar Csillag* szerkesztőjeként amíg a lap létezhetett, tehát az 1944-es német megszállásig egyedül ő közölt fenntartás nélkül mindenholnan kitiltott, zsidónak minősített írókat.

A huszadik század – és a *Nyugat* – második írónemzedéke a harmincas években három nagy lírai szintézist valósított meg. József Attiláé a legtágasabb, a legtöbbféle szemléleti-poétikai elemet beépítő s a legegységesebb. Szabó Lőrinc kötődik legközvetlenebbül az első nemzedék hagyományaihoz, lírai forradalmához, s annak mintegy plebejussabb, kevésbé esztétizáló változatát teremti meg azáltal, hogy a köznyelvhez közelebb álló költői nyelvet használ. Bár a népi írók mozgalmához szokás baráti kapcsolatai alapján sorolni, mégis jellegzetesen városi-polgári életérzésű alkotó. Illyés Gyula plebejusságának alapja nem a városi, hanem a paraszti-földműves s még csupán polgárosodni vágyó töme-

gek potenciális igénye: akiknek a sorából kiemelkedett, azoknak az érdekeit kívánja képviselni az irodalom sokféle módszerével és eszközével, s elsősorban nem Adyhoz és Babitshoz, hanem Petőfihez és Aranyhoz nyúlva vissza, az ő hagyományukat ötvözve a huszadik század eleji modernség hullámainak eredményeivel. Részéről mindez egyébként a sors elháríthatatlan kényszere, hiszen amiként ifjan menekült is szinte a költői hivatás elől, s Arany János módjára tervezte azt, hogy lesz ugyanolyan egyszerű ember, mint annyian mások, költővé válna is kacérkodott azzal, hogy politikamentes, esztétizáló alkotóvá váljon. Később arra is gondolt, hogy ha francia költővé vált volna, talán megtehetette volna ezt. Aligha valószínű: amiként barátja, Eluard, alighanem ő is a francia ellenállás költő-partizánjává válik.

Az Illyés nevet a poéta tette ismertté, de megkerülhetetlenné alighanem a *Puszták népe* alkotója. Ez az irodalmi szociográfia mesterműve, de még ennél is több. A szakirodalom legkülönbözőbb szemléletű szakemberei mai napig megegyeznek abban, hogy e kivételes teljesítmény a XX. századi magya epika egyik alapműve. Illyés szépprózai alkotásai nehezen sorolhatók be a hagyományos műfajok közé: esszét, tanulmányt, tiszta epikát, vallomást és tárgyas tényközlést, önéletrajzot és szociográfiát vegyítenek. Egyértelműbben epikus műveinek nagyobb része beilleszthető egy laza önéletrajzi sorozatba. A *Puszták népe* (1936) a kezdetekről, a *Kora tavasz* (1941) az első világháború alatti középiskolás évekről, a *Beatrice apródjai* (1979) 1919 őszétől 1921 tavaszáig, az érettségiig tartó időről, a nagyon

töredékesen félbemaradt *A Szentlélek karavánja* (1987) az érettségi után időszakról, *a Hunok Párizsban* (1946) egy esztendőbe sűrítve a párizsi élményekről szól. Az *Ebéd a kastélyban* (1962) bizonyos mértékig a *Puszták népe* sajátosan illyési folytatásának is tekinthető: az 1945 utáni megváltozott világot a pusztán egykor tulajdonos grófi család sorsában mutatja fel, felidézve 1949-es személyes találkozását, amelyre a pusztán élő grófi család kérésére került sor.

A harmincas években a szociális érzékenységu írók, fiatal értelmiségiek egyre inkább feladatuknak érezték, hogy a közvéleményt megismertessék a hazai társadalom valóságos állapotával, egyes néprétegek életének tarthatatlanságával. A földművelő lakosság életmódjáról, helyzetéről még mindig elnagyolt kép élt a köztudatban. A népi írók mozgalma ezt a képet hitelesebbé és árnyaltabbá kívánta tenni, s célkitűzését nagymértékben teljesíteni is tudta. Munkájuk és műfaji törekvéseik legközvetlenebb előzménye Móricz Zsigmond munkássága, amelyben központi szerepet játszott a magyar parasztság életének feltárása. A *Boldog ember* (1935) művészi érvényű dokumentumirodalom. Megszületésére már hathattak a baloldali fiatalok valóságfeltáró törekvései is, de még inkább ez a mű hatott rájuk. Egy másik példaerejű alkotás Nagy Lajos *Kiskunhalomja* (1934), amelyet máig – *a Puszták népével* együtt – az irodalmi szociográfia legtokéletesebb alkotásaként tartunk számon.

A *Puszták népe* első fejezetei 1934 elején jelentek meg a *Válaszban*, majd hosszabb szünet után az egész köztéték 1936 tavaszáig. Ugyanekkor könyv-

napra a *Nyugat* önállóan is kiadta. Rendkívül erős volt a sajtóvisszhangja: már a megjelenés évében mintegy 40 ismertetés, kritika jelent meg róla, a kor legjelentősebb írói és kritikusai is megszólaltak Móricztól, Babitstól, Schöpflin Aladártól kezdve Németh Lászlón, Cs. Szabó Lászlón, Veres Péteren, Kodolányi Jánoson át Bálint Györgyig, Németh Andorig és másokig. Az évtizedek során számos idegen nyelven is napvilágot látott, a franciák 1956-ban már a tizedik kiadásnál tartottak. Az 1967-ben kiadott angol fordítás Új-Zélandban hamarosan kötelező olvasmány lett, hogy a diákok élményszerűen megtudhassák, mi is az a feudalizmus.

Ez a mű szabatos társadalomrajz, egyúttal emlékezéssel átszőtt önéletrajz is. Amit a szerző leírt, azt gyermekkorában közvetlenül is átélte, s egykori emlékeit az alkotás időszakában ellenőrizte, nemcsak rokonokkal, hajdani ismerősökkel, hanem a „fenti” világgal is érintkezve. Leírása tehát felidézés és szociográfusi munka egymásra mintázása. Tárgyiasság és személyesség szétbonthatatlanul egymásra rétegeződik. A kortársak számára pusztán tényanyagával is felfedező könyv volt a *Puszták népe*. A magyar társadalom olyan tömegeiről hozott híradást, amelyekről az olvasó közvélemény szinte semmit sem tudott.

Ugyancsak 1936-ban jelent meg a *Petőfi*, amely szintén az egyik legtöbbször és nagy példányszámban kiadott magyar könyvvé vált, s ennek is nagyon nagy volt a megjelenés után a sajtóvisszhangja. Pedig a megrendelő *Pesti Napló* mégsem vállalta a folytatásos közlést, így adta ki a *Nyugat* a könyvet. E mű életrajz és pályakép, egy jellem rajza és mű-

veinek hiteles értelmezése. Illyés radikálisan szakított az iskolai tankönyvek és az irodalomtörténetek leegyszerűsítő és Petőfit megszelídítő szemléletmódjával, s újraolvasva minden alkotást, a forradalmár Petőfit állította a középpontba. Mintha csak Babits Mihály centenáriumi, 1923-as versében megfogalmazott óhajnak kívánt volna megfelelni: „Hol a szem, szemével farkasszemet nézni? / Ki meri meglátni, ki meri idézni / az igazi arcát?” (*Petőfi korszorú*).

*

Az időben egy kicsit visszakanyarodva szólni kell egy 1934-ben megjelent útirajzról is, s ez az *Oroszország*. Szovjet-Oroszország és hazánk között nem volt diplomáciai kapcsolat, s a kommunistaság nálunk üldözendőnek számított. Legálisan Moszkvába utazni kivételes és különleges lehetőség volt. Az utazásra úgy kerülhetett sor, hogy 1934 nyarára tervezték a Szovjet Írók I. Kongresszusát, s erre számos külföldi vendéget hívtak meg. A cél nyilván az volt, hogy bizonyítsák a nyitottságot, bemutassák a szocializmus eredményeit, sugallják a résztvevőknek, hogy fejtsenek ki hazájukban propagandát a szovjet rendszer mellett. 1934 januárjában Nagy Lajos és Illyés Gyula kapott Moszkvából meghívólevelet. Egyikük sem volt kommunista, de közismerten baloldali gondolkodásúak. Mint eléggé ismeretes, József Attila nagyon számított rá, hogy ő is elutazhat, s igen bántotta, hogy erre nem kerülhetett sor. Maga az utazás eléggé sokba került, Illyés csak úgy tudott elindulni, hogy a *Magyarország* szerkesztőjével, Zilahy Lajossal, aki ezidőben nagysikerű, kor-

mánypárti, de az ellenzékkel is kapcsolatot tartó író volt, megállapodott, hogy majd folytatásokban beszámol tapasztalatairól a lapban. Illyés emlékezte szerint Zilahynak köszönhető az is, hogy egyáltalán útlevelet kaphattak. A szerkesztő terve az volt, hogy várhatóan feltűnést keltő közlések majd felemelik a nehéz helyzetben lévő lap példányszámát.

A két író 1934. június 19-én utazott el Bécsen és Varsón keresztül. Moszkvában tudták meg, hogy az írókongresszus időpontját két hónappal későbbre halasztották, s ők addig az országot fogják járni. Illyés azonban nem tudta megvárni az augusztus végi időpontot, s e hónap közepén már hazautazott. Nekilátott az útibeszámoló írásának, ám a miniszterelnökségi sajtóiroda egyre ingerültebben támadta a lapot. Zilahy Lajos egy ideig tudta halogatni a közlés leállítását, végül mégis rákényszerült. Maga a szerző támadó névtelen leveleket, életveszélyes fenyegetéseket is kapott. Magát a könyvet azonban a *Nyugat* ki tudta adni, mert sikerült úgy beterjeszteniük a kéziratot, hogy az egyszer már megjelent, tehát felesleges ellenőrizni. Egy 1935-ös naplójegyzetből tudhatjuk, hogy magát Illyést is többször behívták a Sándor-palotába, s Antal István sajtófőnök egyre ingerültebben közvetítette a politikai és rendőrségi bírálatokat, sőt még a bizalmas rendőrségi feljegyzést is megmutatta az író „kommunista” élettörténetéről.

Az író azzal is készült az útra, hogy előtte Gellért Oszkár öccsétől, Gellért Hugótól orosz nyelvleckét vett, s így alapszinten már ekkor tanulta a nyelvet. Később rendszeres fordítójává vált az orosz költészetnek, s még előbb népszerűsítőjévé is. Az ő

orosz útjának is következménye, hogy a *Nyugat* 1936-ban kiadta a *Mai orosz dekameront* a költő előszavával és szerkesztői közreműködésével.

Az orosz út állomásai: Moszkva, Leningrád, Rosztov, Harkov, Dnyeprogesz, Alekszandrovszk, Hortyca, Szevasztopol, Odessza, Bolsevo, Gorkij, Moszkva. Az író tárgyilagosságra törekedett, s nemcsak a magyarországi sajtóviszonyok, hanem az alkotának megfelelő célkitűzése szerint is: „Az olvasót nem érdekelheti világnézetem, társadalmi felfogásom, igyekeztem is megfedkezni róla, hogy jobbra-balra egyformán figyelhessek. A proletárforradalom egy pillanatát szerettem volna látni, oly szenvedélymentesen, mitha Klió tudósítójaként érkeztem volna. Ehhez kommunistákkal is össze kellett ismerkednem. /.../ Igyekeztem közelükbe jutni, nemcsak jellegzetes lelőhelyeiken, a szervezetekben, a gyárakban, a gyűléseken, de az utcán, a villamosban, magántársaságokban is. Megszólítottam őket, sokkal jó ismeretségbe kerültem, egypárat őszintén meg is kedveltem. Kezet szorítottunk, tréfálkoztunk, kifizettük egymás sörét vagy vacsoráját. Ugyanígy kerestem az ellenforradalmárokat is. Egyik legnagyobb élményem egy pópával való megrázóan nyílt eszmecsere volt. Az olvasó érdeke, de mesterségem erkölcsé is azt parancsolja, hogy valamennyiök gondolatait és szavait oly híven adjam vissza, amennyire emlékezetem megengedi.”

Illyés tárgyilagossága mögött nemcsak egy jóakarató, felvilágosult érdeklődő húzódik meg, hanem az a rokonszenvező, 1919-es forradalmi emlékekkel, munkásmozgalmi tapasztalattal is rendelkező személy, aki tudja, hogy a magyar társadalom

baloldali jellegű megváltoztatása elkerülhetetlenül fontos lenne. Egy kicsit talán azt is nézi, milyen lenne 1934-ben Magyarország, ha fennmarad a Tanácsköztársaság, de inkább arra kíváncsi, hogy a marxi elvekből, a proletárálmokból mi valósult meg. Bár azt mondták neki, hogy szabadon járhat-kelhet, nyilvánvaló, hogy – kísérével történő – utazásai irányítottak voltak, mint aztán később is minden delegáció esetében. Nem szerezhett például tapasztalatokat az 1932–1933-as ukrajnai éhínségről, amely több millió áldozatot követelt, s amelyet államilag irányítottak, hogy a kulákságot, az ellenséget teljesen felszámolhassák. Így sok rokonszenves dolgot lát, elsősorban az iszonyatosan elmarad ország törekvését az iparosításra, építkezésre, s ezzel kapcsolatban a nagyfokú, hivatalosan kötelezővé tett optimizmust a jövőt illetően. Ez utóbbinak persze mindjárt az árnyoldalait is érzékeli, ő azonban nem láthatta derűsen azidőben saját nemzetének jövőjét. Az útirajz legemlékezetesebb jelenetei közé tartoznak a magyarsággal kapcsolatosak: a találkozás velünk rokon nép mordvinokkal Moszkvában, valamint a leningrádi hadimúzeumban a magyar szabadságharc 1849-ben zsákmányolt zászlóinak a megtekintése. A két ország között csak 1939 szeptemberében állt helyre a diplomáciai kapcsolat, s 1941 márciusában kaptunk vissza ötvenhat 1848-as magyar zászlót. Ez ügyben az első lépés Illyés Gyula tudósítása volt.

A tárgyilagos ember azonban sok bíráltnivalót is talál. Nem tetszik neki a „forradalmi” bíraskodás, a halálos ítéletek sora, a kulákpolitika, a sok nyomorító gyerek, a durvaság, az embertelen viselkedés,

legáltalánosabban pedig az, hogy a bírálatokat rendre azzal hátrítják el, hogy midez megoldódik majd a kommunizmusban. Másfél évtized múltán aztán sajnos idehaza is megtapasztalhatta a bolsevik diktatúrának ezeket a sajátosságait.

Útitársát, Nagy Lajost Illyés addig tisztelte, de igazán ekkor – együtt utazva, együtt lakva – került közel hozzá. Hazatérése után Nagy Lajos is elkezdte a maga útirajzát közölni Bajcsy-Zsilinszky Endre *Előőrs* című lapjában. Illyéshez képest ő sokkal morózusabb természetű, apróságokon is fennakadt, voltaképpen semmivel sem volt megelégedve. Több hónapi közlés során baloldali barátai annyiszor feddték meg, hibáztatták, hogy végül kérésükre abbahagyta a közlést, a meg nem jelent fejezeteket elégette.

A népi mozgalom egyik legszebb cselekedete a *Márciusi Front* létrehozása. 1937 elején a kommunista Donáth Ferenc befolyása alatt álló budapesti *Egyetemi Körrel* közösen kezdték szervezni a március 15-i délutáni, múzeumkerti ünnepséget, amely a Front zászlóbontása lett. Itt Zilahy Lajos mondott nagyhatású ünnepi beszédet, majd Kovács Imre ismertette követeléseiket, az új 12 pontot. Ebben szerepelt az ország demokratikus átalakítása, a szólás-szabadság, a titkos választójog, az 500 holdon felüli nagybirtok államosítása, a népek önrendelkezési joga az elszakított magyarság számára, a fontos szociális intézkedések meghozatala. A kiáltvány aláírói: Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter. A kezdeményezésnek széleskörű lett a visszhangja. A hatalom ellentámadásba lendült, Féja Géza és Kovács Imre könyveit elkobozta, a szerzőket perbe fogták és elítélték. A Front 1937 ok-

Szabó Lőrinc, Flóra és Illyés Gyula Tihanyban, 1937. szeptember

tóber elején rendezte meg makói találkozóját. Itt született meg a *Makói Kiáltvány*, amelyet a novemberi *Válasz* közölt. Ebben megismétlik a 12 pontot, válaszolnak az addigi támadásokra, s kijelentik, hogy a legsürgősebb, a legelső feladat a választójog és a gyülekezési, szervezkedési, szólás- és sajtószabadság biztosítása. Ugyanazok írták alá, mint a tavaszi kiáltványt, s ötüket egyúttal megválasztották a *Márciusi Front* vezetőinek. A Zeneakadémián novemberben előbb egy Bartók–Kodály hangversenyt rendeztek, amelyen maga Bartók is fellépett, s itt mutatták be Kodály *Felszállott a páva* című kórusművét. A november 21-i irodalmi esten alig fért be a közönség. Illyés itt is szerepelt. 1938 elején úgy döntöttek, hogy meg kell kísérelniük nem a párttá, hanem a politikai mozgalommá szerveződést. Az újabb program alapszövegét Erdei Ferenc fogalmazta

meg, a végleges változat *Mit kíván a magyar nép* címen jelent meg a *Válasz* 1938 márciusi számában. Ez a hónap azonban sajnálatosan a front széthullásának ideje is. Az újabb március 15-i ünnepség betiltásával, cenzúrával, újabb íróperekkel ellehetetlenítették a *Márciusi Front* működését.

Illyés Gyula az évek során ugyancsak több pernek volt szenvedő alanya, több írását betiltották. 1937 novemberében a frissen megjelent *Rend a romokban* került betiltásra. A vád: a Dózsa György beszéde a ceglédi piacon osztály elleni izgatás, a *MegjeleNIK* pedig vallásgyalázás. 1938. április 22-én zárt tárgyalás volt, mert az ügyész féltette a közerkölcsöt. A szerző bebizonyította, hogy a Dózsa-vers beszédét a történész Márki Sándor monográfiájának latin szövegéből vette át. A vallásgyalázás vádját viszont nem ejtették el, 100 pengő pénzbüntetést és a vers „megsemmisítését” rendelték el. A versben Jézus mint koldus nazarénus, Mária pedig mint cseléd, akinek törvénytelen gyereke van, jelenik meg.

Az Athenaeum Kiadó Sárközi György szerkesztésében 1937 elején megindította a *Magyarország felfedezése* szociográfiai könyvsorozatát. Féja Géza *Viharsarok* és Kovács Imre *Néma forradalom* című kötetit elkobozták, szerzőik öt illetve 3 hónap fogházbüntetést kaptak. E sorozat tervében szerepelt Illyés Gyula *Kastélyok és kalyibák* című munkája a Kelet-Dunántúlról, azonban a támadások miatt a sorozatnak meg kellett szűnnie. Ugyanez a sors várt 1938 nyarára a *Válaszra* is: „El kell hallgatnunk anyagi eszközeink fogyatékos volta és szellemi szabadságunk egyre fokozódó korlátozása miatt.” (*Búcsú az olvasótól*) – írták. Híreik közt pedig rendszeresen

számot kellett adniuk a lapot és szerzőit érő betiltásokról, elkobzásokról, fogházbüntetésekről.

*

A harmincas években Illyés Gyula irodalmi otthona csak 1934–1938 között lehetett a *Válasz*, a *Nyugat* viszont 1928-tól megszűnéséig az maradhatott. Közismert, hogy Babits Mihály költészete az 1920-as években már nagy hatással volt az akkori pályakezdő ifjakra, s az is, hogy Babits egyrészt szenvedélyesen figyelte a kortársi lírát, másrészt kereste a jelentkezők között azokat, akikkel mester-tanítványi kapcsolatot alakíthat ki. A tanári pályától eltiltott művész természetes törekvése volt ez. A tanítványok azonban előbb-utóbb hűtlenné szoktak válni, amint ezt Szabó Lőrinc vagy József Attila példája bizonyíthatja. Vannak azonban kivételek, s a nagy tehetségek közül ez esetben ez éppen Illyés Gyula volt. Kapcsolata Babitscsal a 19 évnyi korkülönbség ellenére szinte ideálisan alakult. Ebben közrejátszhatott az is, hogy földiek voltak, az is, hogy hasonlóan tág volt szellemi érdeklődésük, de leginkább talán az, hogy jellemük és természetük is rokonnak bizonyult. Illyést először éppen József Attila vitte el Babits lakására. Hamarosan rendszeressé váltak a találkozások, s nemcsak az irodalmi élet színterein, hanem Babits lakásán, esztergomi nyaralójában is. 1930-ban Illyés, Németh László, Basch Loránt és Farkas Zoltán rendszeresen találkoztak, hogy elmélyítsék latin-tudásukat. Amikor ezt Babits megtudta, maga ajánlkozott közéjük – latin szakos tanárként. 1937 márciusában a már beteg Babitsot Illyés elkíséri szekszárdi útjára. Kosztolányi Dezső halála

Babits Mihállyal a 30-as évek közepén

után, 1937-től Illyés – Schöpflin Aladárral együtt – a *Nyugat* társszerkesztője lett. Babits betegségének súlyosbodásával mind több feladat hárult rá. Babits halála után a nevére szóló lapengedélyt nem engedélyezték átíratni, így új folyóiratot kellett indítani, ez lett a *Magyar Csillag*, amelynek – Babits végakaratának megfelelően – Illyés Gyula lett a szerkesztője, társszerkesztője Schöpflin Aladár. Az utolsó szám

1944. április 1-én jelent meg, a lapot a német megszállás következtében betiltották. Az 1941. október 1-én induló lap azoknak az esztendőknak a legfontosabb irodalmi fóruma. Nemcsak a *Nyugat* folytatása, hanem a *Válaszé*, sőt bizonyos mértékben a *Szép Szóé* is, az egész magyar irodalom gyülekezőhelye a szerkesztő szándéka szerint, aki – az ő kifejezését használva – szekértáborba próbálta gyűjteni a magyarság szellemi erőit. S mint tudjuk, szekértáborra akkor volt szüksége őseinknek, amikor mindenfelől körülvette őket az ellenség. A *Magyar Csillag* 48 száma (havonta, majd kéthetente jelent meg) nemcsak az irodalom, hanem a szellemi élet egésze szempontjából jelentős teljesítmény – a világháború esztendeiben Illyés Gyula legfontosabb alkotása. Maradandó szerkesztői tette volt a *Babits Emlékkönyv* (1941) megszervezése és megszerkesztése, valamint ugyanez *A francia irodalom kincsháza* (1942) esetében. Ne feledkezzünk meg az évszámról sem. A bevezető esszéit így fejezi be a szerkesztő: „A fordítás tisztelgés is. Hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgésgyűjteményt a francia népnek sorsa nehéz pillanataiban.” A második világháború éveiben szerkesztői munkájáért is, műveiért is egyre dühödtébbé, alantasabbá váltak a támadások a sajtóban Illyés ellen, s olykor nemcsak szélsőjobboldal részéről.

Az irodalmi és a szellemi élet története a két világháború közötti korszakról szólva Illyés Gyula esetében a Babitssal való kapcsolat mellett, sőt az előtt a József Attilához fűződő viszonynak szenteli a legtöbb figyelmet. A két pályakezdő alkotó 1927 második felében ismerkedett meg. Mint egyaránt

Párizst megjárta és határozottan baloldali gondolkodásmódú fiatalok, jó, olykor pajtási viszonyban voltak sokáig egymással. Ennek egyik költői bizonyítéka az a négy darabból álló *Szonett-játék*, amelynél az első két szonett címét és rímeit Illyés adta meg, a másik kettőét József Attila, s az üres helyeket a társnak kellett kitöltenie. (A versek József Attila művei között szerepelnek.) Köteteket cseréltek egymással, benne baráti ajánlással, a *Nem én kiáltok* kötetbe József Attila 12 soros verses ajánlást írt be valamikor a húszas évek legvégén. Mint már szó volt róla, József Attila mutatta be barátját Babitsnak. Együtt dolgoztak a Bartha Miklós Társaságban, ketten kapták a feladatot a halálbüntetés elleni röpirat megfogalmazására. Lakásaikon is látogatták egymást. Kölcsönösen nagyrabecsülték egymást költőként is.

Elhidegülésük történetét pontosan nem ismerjük. Bizonyosan szerepet játszott benne, hogy Illyés a *Nyugat* költője lett, közeli kapcsolatban Babitssal, József Attila viszont 1930 elején kritikában és gúnyversben is megtámadja – és ezzel meg is tagadja a mestert, méghozzá olyan hangon és szellemben, amely után Babits emelkedettsége kellett ahhoz, hogy néhány évvel később túltegye magát a sérelmeken. Szerepet játszottak ideológiai-politikai nézetkülönbségek is. Illyés soha nem kapcsolódott be az illegális kommunista mozgalomba, József Attila viszont már 1934-ben is ellenszenvvel figyelte a népi írók mozgalmát, az Új Szellemi Front idején ennek két cikkben határozottan hangot is adott. Igaz, a *Márciusi Front* az ő elismerését is kiérdemelte. Döntő elem, talán „utolsó csepp” is lehetett a híres moszkvai út, ugyanis József Attila rettentően szere-

tett volna kiutazni, s mélyen meg volt győződve arról, hogy erre, mint marxista vértezetttségű költő, ő a legérdemesebb. József Attilát azonban sem a moszkvai emigráció, sem a hazai kommunisták nem tartották se nagy költőnek, se igazi kommunis-tának, meghívása komolyan szóba sem került. Ő azonban mérges cikket írt *Miért nem én?* címmel, s a visszaemlékezők szerint ebben élesen támadta s szinte mániákusan Illyést. Környezete lebeszélte a közlésről, egyes lapok sem tartották fontosnak ezt, ám az írás megsemmisült vagy lappang valahol. Ennek a sérelemnek is szerepe lehetett abban, hogy 1934 szeptemberében József Attila lényegében el-utasítóan felelt Illyésnek arra a levelére, amelyben a *Válasz* részére kért verset.

S ott van végül a legsúlyosabbnak tartott ügy, a vázlatosan már bemutatott Flóra-kapcsolat. Eközben József Attila – leveleiből kiolvashatóan – már valóban egy súlyos beteg – és félrekezelt ember rettegésével és viaskodásával foglalkozott Flóra mellett a képzelt-valódi vetélytárssal is. Itt érdemes megemlíteni azt az alig ismert tényt, hogy Illyés a Vágó Márta-kapcsolatban is feltűnt, ugyanis 1928 elején – Ignótus Pál szervezésében együtt jelentek meg Vágóék lakásán. Nem sokkal később, egy harmadik találkozás után a két jóbarát költő azon merengett, hogy jó lenne Mártával komolyan foglalkozni, s Vágó Márta emlékezései szerint azon vitáztak, hogy kinek volt rosszabb sora az életben, kit illet meg ez a „jó” dolog inkább. József Attila győzött, s Illyés többet nem ment fel Vágóékhoz. Flóra emlékiratai és Illyés naplójegyzetei szerint 1937-ben is lemondott költőtársa javára, pedig ő is válsághely-

zetben volt, noha másként. A Siesta-szanatóriumból való távozása előtt József Attila több íróársát bekérte, köztük Illyést is, akivel kibékült. József Attila halála után Szárszóról Szántó Judit Illyésnek írt részletes beszámolót. A válaszlevélben olvashatjuk a következőket: „egy-két év alatt apám, anyám, bátyám, minden hozzátartozóm meghalt, Attila is közéjük tartozik most, úgy gyászolom. Hitvány dolog, magunkat védjük, ha keressük, kit terhel haláláért a felelősség. Igen sok embert és nem csak a kort, ahogy maga írja –, de mit segítünk már ezzel őrajta? Kivétel nélkül mindenki érezhet lelkiismeretfurdalást, de mindenkinek saját magában kell vezekelnie és nemtelen az, aki a maga részét másra akarja tolni. (Közli: Murányi Gábor, Magyar Nemzet, 1987. május 23.) Illyés közreműködött abban is, hogy a haláleset előtt megítélt Baumgarten-díjból a hozzátartozónak járó töredék összeget megkaphassa a család.

*

A világháborús éveket a szakirodalom úgy tartja számon, mint a magyar irodalom szürkébb korszakát. Igaz ez a megállapítás például Szabó Lőrinc vagy Illyés Gyula pályaképére is, ám csak fenntartásokkal. Illyés az 1933 és 1938 közötti anyagot közlő *Magyarok* naplójegyzetei után költőként szép szerelmes verseket publikál, megírja a *Haza, a magasban* hitvallását:

te mondd magadban, behunyt szemmel,
csak mondd a szókat, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.

A *Hullaevők* az egyik legfontosabb háborúellenes vers, s 1944-re általában is a háború lesz egyik fő témája, hiszen nemcsak az ő személyes helyzete, hanem az országé is veszélyes. A *Rajz, eltérésre* 1944 októberében Szárszón így fejeződik be:

Ki ágyát adta egykor,
hogy osszam meg vele,
ki sorsát eddig bírta,
üres a költő sírja,
hajítsanak bele.

S egy kicsit visszalépve az időben: az 1938 elején megjelent *Könnyező hőse* is József Attila lehet.

Keletkezett olyan vers is 1944 őszén, mint a *Rendet*, méghozzá megrendelésre. A nemzeti ellenállás induló szövegének készült, de október 15-e – a német megszállás – után már nem lehetett cselekedni, várni kellett tavaszig:

Rendet, rendet, rendet végre,
Ki a szennyet a szemétre,
Házad tája ez az ország,
Takarítsuk ki a mocskát! /.../

Nem lehet a lég korommal
tele romlott gondolattal,
huzatot rá – tégy egy próbát,
Szellőztess ki Európát!

S a korszak lezárásának és a korfordulónak az egész magyarság számára alapverse a *Nem volt elég*, amely a nemzet egészének és minden egyes tagjának

a felelősségét taglalja, s a fő bajt a cselekvéshiányban,
a korlátozott hatású cselekvésekben látja, mert ez

Nem volt a hazának elég,
nem volt elég, hogy el ne essen,
tudd meg, az volt a csoda itten,
hogy össze nem dőlt már elébb! /.../

Nem volt elég, nem volt elég
sem a hűség, sem a szívósság,
mitől egybeáll egy-egy ország
s nemzet is lesz a nemzedék.

Folyamatosan alkotott prózai műveket is. A *Lélek és kenyér* (1939) *Kozmutza Flóra értelmességi és ösztön-vizsgálataival* jelent meg, s valóban közös munka eredménye. Flóra akkor éveken keresztül – tehát a könyv megjelenése után is – tudományos vizsgálatokat folytatott Szondi Lipót sorsanalízis elméletének alkalmazásával. 150 gyermeknek 5 éven keresztül egészséges és elegendő táplálékot adtak, s arra voltak kíváncsiak, hogy a kontrollcsoporttal összehasonlítva a gyermekek fejlődésében milyenek lesznek az eltérések. Ruházkodásuk feljavítására már nem volt hivatalos fedezet, azt Illyésék fővárosi ismeretségi körükben végzett gyűjtéssel próbálták meg: még a Nemzeti Bankban is szervezkedett a költő-tisztviselő. A kutatás további anyaga az ostrom alatt megsemmisült. Illyés szociográfusként, tájékozódó szépíróként vett részt a munkában. Dobozai élményeiről idősen a *Hogy születik színdarab* című visszaemlékezésében számolt be. (*Embereljük meg magunk*, 1977).

Ezekben az években született és jelent meg a *Csizma az asztalon* (1941) röpirat-nagyesszéje, amely „a paraszti élet dicsérete”. A *Kora tavasz* (1941) a középiskolás évek nagymértékben regényesített rajza, a *Mint a darvak* (1942) önéletrajzi elemekkel átszőtt esszé „egy fiatal írónövendék küzdelmeiről”. Ezidőben kezdte el írni a *Hunok Párizsban* fejezeteit, közülük jónéhány olvasható volt a *Magyar Csillagban*. S megjelentek *Összegyűjtött versei* (1940) a *Nyugat* kiadásában.

Dacára annak, hogy Illyés Gyula több pernek volt szenvedő alanya, többször kihallgatták a rendőrségen, betiltották könyvét – 1942-ben is azt, amelyben József Attila és az ő politikai versei szerepeltek –, a rendőrségi nyilvántartásokban kommunistagyanús személyként szerepelt, s ugyanakkor a kommunisták is támadták, viszonylagos biztonságban tudhatta magát, s ebben egyre elismertebb írói tevékenysége komoly szerepet játszott. Voltaképpen minden írói-szellemi csoportosulás elismerte őt, legkésőbb persze a konzervatívabb tábor. A szélsőséges politikai nézetűek és féltehetségek pedig azzal fejezték ki rangját, hogy rendszeresen támadták. Az írótársadalom nagy része a *Nyugatot* tekintette mércének, s Illyés 1931 után 1933-ban, 1934-ben és 1936-ban is megkapta a Baumgarten-díjat. Módja volt külföldi utazásokra is: 1938-ban Franciaországban járt, s találkozott Károlyi Mihállyal is. A következő évben ugyancsak Franciaországba – és éppen Svájcban kongresszuson lévő feleségéhez – vezet útja. 1940 húsvétján rövid időt töltenek Olaszországban, itt az a groteszk eset történik meg velük, hogy a római Magyar Intézetben azzal utasítják el

szálláskérését, hogy ők nem turistaszálloda. 1941 nyarán a Kozmutza-rokonokat keresték fel Erdélyben, s többször járt még a visszacsatolt területeken, például 1942-ben Kolozsvárt a könyvnapon. Házassága boldog volt, lányuk született, *Újszülött* című verse az egyik legszebb magyar baba-köszöntő. Naplójegyzeteiben később rendszeresen foglalkozott a növekvő aprósággal.

Illyés és számos társa továbbra is résztvett azokban a törekvésekben, mozgalmakban, amelyek a világháború kitörésével még nehezebbé váló politikai viszonyok között is próbáltak valamit tenni az ország állapotának megváltoztatásáért, a szociális, a demokratikus és a nemzeti értékek védelméért, nagyobb fokú érvényesítéséért. 1940-ben cikket írt *Hatvan fogoly magyar* érdekében, akik a spanyol polgárháború befejezése után francia fogolytáborokban sínylődtek. A *Népszava* nem volt hajlandó a közlésre, csak a *Magyar Nemzet*.

1942 elején szerveződött meg a Magyar Történelmi Emlékbizottság, amelynek nyilvános célja 1848 emlékeinek összegyűjtése, szellemének ápolása, valódi pedig ezzel együtt a magyar függetlenség és szabadság eszméiért való harc volt. Illyés nemcsak a felhívás egyik aláírója, ő szorgalmazta az 1942. március 15-i tüntetést is a Petőfi-szobornál, amely sikeres volt, ám a rendőri erőszak miatt az emlékbizottságnak be kellett fejeznie alig megkezdett munkáját.

Ugyancsak 1942-ben, a hadi helyzet változásának következtében az ország vezetése megpróbta gyengíteni a németekhez kapcsoló erős köteléket. Kállay Miklós lett márciusban a miniszterelnök, s nemzet-

védelmi propagandaminisztérium létesült. Megpróbálták az írókat – elsősorban a népieket maguk mellé állítani. 1942 november végén Lillafüreden többnapos konferenciát rendeztek, amelyen a miniszterelnök mellett résztvett nagybaconi Nagy Vilmos honvédelmi, Antal István propagandaminiszter és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök is. E tanácskozásnak az lett a végeredménye, mint egykor az Új Szellemi Frontnak: kölcsönösen megállapíthatták, hogy nincs közös alap a komoly tárgyalásokhoz. Van azonban olyan vélemény is, amely szerint Kállay nyugati orientációjában szerepe lehetett az írók meghallgatott véleményének.

A *Magyar Csillag* 1943. május 15-i számában jelent meg az az *Együttes vallomás*, amelyet Illés Endre, Ilyés Gyula, Kodolányi János, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter és Zilahy Lajos írt alá. Ebben a magyar írók a nemzet lelkiismeretének, az egyetemes érdekek képviselőjének nevezik, s fegyelmezettségre szólítanak fel:

„Korváltó és háborús időkben, amikor a szenvedélyeket sok minden csábítja nemtelen csapongásra, nem könnyű a fegyelem benső fogadalmában élni. S bár, éppen hangadó helyeken, vajmi ritkán értékelik ezt az önkéntes fegyelmet, mi mégis erre köteleztük magunkat, mint ahogy a magyar falu és a munkástömegek is ilyen fegyelemben élnek. Tévedne azonban bárki, aki azt gondolná, hogy a magyar író önkéntes fegyelme a magyar sors mai vajudásában csökkent éberséget jelent, vagy elaltatott szenvedélyt a nemzeti fejlődés és a társadalmi átalakulás dolgában. Egyedül a szellem méltóságát, a gondolkodás, a beszéd és az írás színvonalát szeretnők fe-

gyelmezetten, s oly sok veszély között megőrizni. Meg kell őriznünk, mert úgy hisszük, hogy a szellem erkölcsi tekintélyére, valamint a beszéd és az írás emberi hitelére igen nagy szükség van. S bizonyára még nagyobb szükség lesz rá akkor, amikor megújult nemzetet kell majd teremteni, igazságos magyar és emberi társadalmat, s valóban édes Hazát a dolgozó magyaroknak."

A Nemzeti Parasztpárt 1943 májusában Országos Mezőgazdasági Földmunkás Szakosztályt hozott létre. Az előkészítésben, a szervezésben Illyés Gyula tevékeny szerepet játszott.

A viszonylagos védettségnek 1944. március 19-én a német megszállás vetett véget. Aznap régi barátja, Markos György tanácsolta, hogy legalább átmeneti időre vonuljon illegalitásba ő is. Németh Lászlóval Gödre mentek, az ő szüleihez. Néhány nap múlva a fővárosba utazott, hogy munkatársaival megbeszélje a *Magyar Csillag* ügyeit. Ekkor értesült arról, hogy egy csendőrszázados kereste őt a szerkesztőségben, majd tovább érdeklődve telefonon megtudta, hogy munkahelyén, lakásán is. Nyilvánvalóvá vált, hogy bujdosnia kell. Azt csak jóval később tudhatta meg, hogy a tiszt – az ellenállás tagjaként – éppen azért kereste, hogy figyelmeztesse: rajta van a letartóztatandó személyek listáján. A Dunántúlon bujdosott a rokonoknál, ismerősöknél. Augusztusban a fővárosba jött, de 1944 októberében ismét menekülnie kellett. Már október 12-én jóakarató figyelmeztetést kapott Németh László, s Illyés vele utazott Balatonföldvára, barátjának rokonaihoz. Heteket töltött itt, majd Tihanyban is, részben családjával, Flóra szüleiével. Közben újra oroszul tanult. Karácsony előtt

mégis felköltöztek a fővárosba, itt éltek át, Budán az ostromot. Illyésnek az lehetett a szerencséje, hogy amikor a nyilas hatalomátvétel után házkutatást tartottak a lakásukon, s elvitték volna, a háztartási alkalmazott szavai alapján azt hitték, hogy gazdája Debrecenben van ismerősöknél. (Debrecen október 19-én elfoglalta a szovjet hadsereg.) Mint ismeretes, Buda csak 1945. február 13-án szabadult fel.

A demokratikus kezdet és a diktatúra évei

Az alábbi naplójegyzet 1945 márciusából való: „Az emberek tekintetéből látom, milyen ló került álám, van alattam: hova nyargalhatnék föl, ha csak egy kicsit is engedném a kantárt. Tegnap S. a kezembe nyom egy százezres példányban megjelent füzetet: Révai a nemzetgyűlés színe előtt Rákóczival, Kossuthal, Petőfivel említ egy sorban. Most megőrizni a nyugalmat és az emberséget. Még át se mentem Pestre, s máris: pártvezetőségi tagság, díszképviselőség, külföldi megbízatás. A múlt héten Zilahy és Szentgyörgyi autón feljöttek a hegyre, tegnapelőtt Illés Béla és Kárpáti: az Írószövetség elnöksége. De amittől kifakadt a könnyem: Zilahy két kiló lisztet, egy fél kiló lekvárt és tojást hozott Ikusnak, Illés egy csomag cukrot. Mindenki azt fogja hinni: szerénység vagy pláne – gyengeség. Minden visszatartott lépéstől itt magamban emelkedek egyet. Minden elveszett „chance” egy lépcső a legnagyobb téthez. A visszatartott ütések verik a lelket acéllá.”

A párt természetesen a *Nemzeti Parasztpárt*, amely a kísérletek után 1944 végén válhatott igazi párttá. A szerveződés előkészítésében komoly szerepe volt a népi írók mozgalmának, és a *Szabad Szó* című lapnak, amely az 1944 márciusi betiltás után újra meg-

indulhatott. (Illyés már a háborús években munkatársa, szerkesztőbizottsági tagja e lapnak.) Mire Budapest felszabadulhatott, már hónapok óta működött Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amelynek Illyés májustól tagja, a Nemzeti Parasztpártnak egyik vezetője lehetett. Az 1945 áprilisában létrejött 21 tagú intézőbizottságba bevásztják, s 1946 márciusáig viselte ezt a tisztséget. Már 1945 nyarán fontosnak tartotta, hogy pártja elhatárolódjon a kommunista párttól, azaz határozottan önálló arculatot mutasson híveinek. E pártnak kezdettől volt egy baloldali és egy jobboldali szárnya. Az előbbi elsősorban Erdei Ferenc és Darvas József képviselték, s mint jóval később kitudódott, ők a kommunista párt beépített emberei, Darvas régi illegális párttag. A jobboldaliakat Kovács Imre és Farkas Ferenc irányította. A párt elnöke, Veres Péter és Illyés is e két szárny között állt, bár Illyés a jobboldaliakhoz közelebbi nézetet képviselt, s még a pártszakadás kérdését is fölvetette. 1946 őszén ő is aláírta Kovács Imrééknek Veres Péterhez intézett memorandumát, amelyben a párt politikájának módosítását javasolták: távolodást a kommunistáktól, közeledést a kisgazdákhöz. Kovácsékat okkal aggasztotta a kommunista befolyás alatt álló rendőrség diktatórikus magatartása, a bontakozni kezdő demokrácia veszélyeztetettsége. Miután a baloldali álláspont érvényesült, Illyés Gyula 1946 februárjában lemondott a *Szabad Szó* szerkesztőbizottsági tagságáról, majd 1946 március 15-i levelében lemondott párttisztségéről és képviselői mandátumáról. A párt vezetősége lépését tudomásul vette, de kérte, hogy képviselői mandátumát tartsa meg.

A földosztással 1945 tavaszán teljesülni látszott a népi írók mozgalmának egyik fő célkitűzése. Illyés egyik legismertebb versét – *Megy az eke* – az újgazdáról írta meg. Még 1945 tavaszán riportútra megy szülőföldjére, s tapasztalatairól külön kis könyvben számol be (*Honfoglalók között*). 1946 nyarán megszervezi a *Népi Művelődési Intézetet*, megír egy kiáltványt *A parasztság művelődése ügyében*.

1946 októberében sikerült újraindítani a *Választ* Illyés Gyula szerkesztésében. A nyugatosok azt várták volna tőle, hogy a *Nyugatot* támassza új életre, a kommunisták, hogy az ő irányvonalukat kövesse. A lapot indító szerkesztői cikk azonban a népi írók centrumának programját adja meg: „A hajdani *Választ* minden tanulmányának, sőt szinte minden versének és novellájának alján ez a gondolat dobban: földet. (...) Ha a föld helyett ezentúl a szövetkezet és a népműveltség lesz ez a vissza-visszatérő gondolat, az olvasó megérti: csak a szó változott, a lényeg nem. A társadalmi vívmányok közül csak azokat tekinthetjük érvényes, valóságos, lényegükben megszerzett vívmányoknak, amelyek a szegényparasztságra is érvényesek, amelyek a parasztságig valóságosan is lehetnek.” (*Az idő kérdései*). Lényeges állítás a következő: „Még egy gondolat a jellegzetes magyar helyzetre, a munkások és parasztok e fölfejlődésére: politikailag az előbbiek mozgalma szolgálhatja erősebben ezt a szövetséget; az irodalom dolgában az utóbbiaké, ahogyan az eddigi alakulás is mutatja.” A *Választ* a korszak legszínvonalasabb szépirodalmi-társadalompolitikai folyóirata, amelyben a népiek – Németh László, Szabó Lőrinc, Veres Péter, Kodolányi János, Illyés Gyula és mások mel-

lett Jékely Zoltán, Vas István, Weöres Sándor és még többen is szerepeltek, s helyet kaptak a legfiatalabbak is, mint például Sarkadi Imre, Fodor András, Kormos István. A *Válasz* nagy tette Bibó István tanulmányainak közlése. A lap szerkesztésében komoly szerepet játszott Sárközi György özvegye, Sárközi Márta. Az 1949-es júniusi számmal a folyóiratnak meg kellett szűnnie. Részben oka volt ennek az anyagiak hiánya, de döntő a politikai helyzet. Eddigre túl vagyunk a többpártrendszer felszámolásán, s a proletárdiktatúra kulturális politikájának irányítói egyre dühödtebben támadták a *Választ* és szerzőit.

A II. világháború utáni hónapokban, de még 1946-ban is feltűnően sok nyilvános támadás érte a népi írókat és mozgalmukat, főként a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus képviselőinek részéről. Követelték felelősségre vonásukat, börtönbe csukásukat, de legalábbis a nyilvánosságból való kitiltásukat. Az „urbánusok” úgy érezték, hogy a történelem őket igazolta: a népiek a fasisztákkal együtt meneteltek, de legalábbis ideológiai támaszt adtak nekik. Mindez egy-két kivételtől, néhány többféleképpen értelmezhető írástól eltekintve egyáltalán nem volt igaz. Az ösztűz Szabó Lőrincre, Németh Lászlóra zúdult – és kisebb részben Illyés Gyulára. A kommunista pártnak azonban, főként a választásokon elért gyenge eredményei miatt szüksége volt a Nemzeti Parasztpártra, már csak azért is, mert Erdei Ferenc révén ott komoly befolyással rendelkezett. Feltehetően abban is reménykedtek, hogy a népi írók nem kis részét sikerül egyértelműen maguk mellé állítani. Milyen árulkodó azonban ez az

1945. április 28-i naplóbejegyzés is: »Zuhogó esőben a *Szabad Nép*-hez. (Felszólítottak: törlesszem, hogy autót kaphattam Ozorára.) Vita Révaival, hogy nem Szekfű körül csoportosul az igazi magyar szellem, hanem Németh körül. A végén: egy világ választ el tőled, mondja. „Lesz miről beszélgetnünk leg-alább.” « Révai hamarosan erre is reagált egy cikkében, azt fejtve ki, hogy az értelmiség mindkét, tehát a Szekfű és a Németh mögötti táborára szükség van. Németh László kapcsán ez nyilvánvalóan csak politikai taktika volt, hiszen ő – és Szabó Lőrinc, s más meggyanúsítottak is – jelentős mértékben Illyés Gyula határozott közbenjárásnak köszönhatték szabadságukat, publikációs lehetőségeiket. Illyésnek komoly szerepe volt abban is, hogy írókat nem állítottak végül igazolóbizottság elé. Szó volt arról is, hogy a Parasztpárt által megkapott vallás- és közoktatásügyi tárcát Illyés vegye át, de ő ezt nem vállalta, Tamási Áront, majd Keresztury Dezsőt ajánlotta. Nem csak a barátait védte: próbált a háborús bűnösöknek is kegyelmet kérni.

A Magyar Kommunista Pártnak az volt a célja, hogy Illyés Gyulát, aki komoly baloldali múlttal, sőt a kommunista politikusok között széleskörű személyes ismeretségekkel is rendelkezett, ugyanakkor a szellemi-irodalmi élet egyik központi, legnagyobb hatású alkotója, egyértelműen a maga oldalára állítsa. Kezdetről érezniük-tudniuk kellett azonban, hogy ez nehéz feladat. Lépésről-lépésre nyomon követhették azt is, hogy Illyés a Nemzeti Parasztpártban nem a baloldaliakkal tart, majd azok erőszakossága miatt félre is áll. Amikor 1946 végén megjelent a *Hunok Párizsban*, amelyben fontos helyet foglal el a

húszas évek párizsi emigrációs magyar munkásmozgalmának bemutatása, annak eltorzulása, elérkezett az idő Illyés nyilvános és egyre határozottabb kommunista bírálata. A *Szabad Nép* 1947. január 12-i számában közölte Horváth Mártonnak az MKP politikai akadémiáján tartott előadását, amelynek egésze az Illyés-pálya bírálata. Eszerint „Illyés túlságosan szűk, a munkásság felé bizalmatlankodó ideológiai beállítottsága okozta, hogy kilendült eredeti pályájából és a polgári világ vonzásának hatása alá került.” A *Magyar Csillagról* „aligha állíthatjuk, hogy balfelé kereste volna a megújulás útját. Inkább küzdött a germanizmusok, mint a németek ellen.” A *Hunok Párizsban* lényege: „elkezdte a munkásmozgalommal és befejezi azzal, hogy hátatfordít a mozgalomnak.” Így bizony „Ha Illyés visszavonultság és hosszabb habozás után ismét a polgárság felé vezető utat választja, ha saját magát ismétli, akkor a haladó vonások fokozatosan semmivé válnak nála.” (Illyés Gyula) Igaz, hogy néhány hónappal később a szélsőséges hangvételű Zsolt Bélával szemben védelmébe vette Illyést Horváth Márton, aki az MKP központi vezetőségének tagja, a *Szabad Nép* főszerkesztője, a kulturális politika egyik irányítója. 1950-es könyvében olvasható egy még szigorúbb Illyés-bírlata. Ebben a *Választ* ellenforradalmi irányzatú lapnak nevezi, Illyést pedig alig fejlődő, következetes ingadozónak, aki bűnbeesett: »éles, elvi kritikát alkalmazunk először is a Válasz irányzatával, a némethlászló-izmussal szemben, ideológiailag megsemmisítjük ezt az ellenforradalmi irányzatot, mely él és visszaél Illyés nevével. Ugyancsak éles, elvi kritikának vetjük alá Illyés egész politikai

és írói pályafutását – természetesen nem azzal a céllal, hogy Illyést megsemmisítsük, hanem azzal a céllal, hogy hibáira és álláspontjának tarthatatlanságára ráébresztve őt, elősegítsük politikai és írói csatlakozását népi demokráciánkhoz. (...) Lehet, hogy Illyést nehezebb „indulásra” készíteni, mint ötmillió parasztunkat. De – meg kell kísérelni.« (A „Válasz” köre) Amikor 1950 februárjában a Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Akadémiáján hatalmas terjedelmű előadást tartott, abban Németh Lászlót nevezte meg, mint az ellenséges írók legszemléletesebb példáját. Majd felsorolta a demokratikus rendszer írói táborának 18 képviselőjét, hozzátéve, hogy „Ide lehet sorolni – bár nála eddig csak az ingadozás volt állandó – Illyés Gyulát.” (*Magyar irodalom – szovjet irodalom*)

S bár 1948-ban Illyés az elsők között kapta meg a Kossuth-díjat, ekkor még vitathatatlanul rangos társaságban, Déry Tiborral, Füst Milánnal, Lukács Györggyel és Nagy Lajossal együtt, a fordulat éve után megfagyott körülötte a levegő. Ő maga nemcsak a politikai, hanem az irodalmi életből is igyekezett – amennyire ez lehetséges volt számára – kivonni magát, még földrajzilag is: minél több időt töltött tihanyi visszavonultságban. (Telefon híján, rossz közlekedési körülmények között, nehezen volt elérhető.) Új lírai kötetet 1947 és 1956 között nem adott ki, 1952-es válogatott kötetébe csak néhány új művét vették fel, köztük a nevezetes *Az építők* címűt.

A Magyar Írók I. Kongresszusa 1951 április végén ülésezett. A referátumok után elsők között kapott szót egy ifjú akarnok – aki aztán soha, még önálló

Illyés Gyula Németh Lászlóval Sajkodon

kötetig sem jutott el –, s számonkérte Illyés Gyulán a hallgatást, az „egész dolgozó nép nevében” közölve, hogy csalódott az alkotóban. Felszólította, hogy válaszoljon: „mi a véleménye pl. a termelészövetkezeti mozgalomról, a csatornázásról, vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről?” Illyés másnap válaszolt is. Bevezetőül a haladó író és az időszerűség fogalmát értelmezte, majd felolvasta dunapentelei látogatása alkalmából írott, még nem egészen késznek nyilvánított versét. A riportelemeket is tartalmazó vers arra is figyelmezteti az építőket, hogy „rajtatok / fordul meg: börtönt rakjatok /

vagy bátyát, jól vigyázzatok!", majd így fejeződik be: „leomlanak / bálványok, trónok, égi-földi szentek, / de nem amit a munka megteremtett.” A „hosszantartó, nagy taps” ellenére záróbeszédében Révai József vitázott – nem a verssel, hanem – általában Illyés magatartásával, kettős kötöttségével, s továbbra is óvta „bizonyos barátoktól”. (*A Magyar Írók Első Kongresszusa*, Bp., 1951., Művelt Nép Könyvkiadó)

1952 márciusában volt Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapja. Ebből az alkalomból a publikáló íróknak kötelessége volt megszólalni a köszöntő antológia számára. Illyés Gyula 1926 nyarán, nem sokkal hazatérése után a Rákosi-perről tudósító kommunista francia újságírónak volt a tolmács-kísérője, s így jelen volt egy néhány perces látogatáson, amelyre az újságíró engedélyt kapott. Ezt a régi emléket írta meg, ma is vállalhatóan. 1953 márciusában meghalt Sztálin. Egy halotról búcsúként csak szépet illik mondani, a rövid cikk befejezése azonban kétélű: „Nemcsak hidak és városok viselik az ő nevét: azt fogja viselni ez a korszak is, amelyben hívei és ellenségei egyaránt benne éltek, és az ő hatására alakultak. Életem nagy becsvágya, hogy ezt a korszakot, mint író méltó módon ábrázoljam.” (*Történelmet csinált, újraközlése: Naplójegyzetek*)

A korszak leghitelesebb egyidejű irodalmi megjelenítése, az *Egy mondat a zsarnokságról* még 1950-ben keletkezett, bár kiadhatatlan volt. A fordulat éve, 1948 valóban megszólított minden író. Hivatalosan csak két eset volt lehetséges: vagy szocialista lett valaki, vagy „ellenség”. Vagyis közölhető vagy közölhetetlen. A középút csupán átmeneti lehetett: amíg

megérik az elhatározás, azaz szocialistává fejlődik az alkotó. Ezt az átmenetiséget, „ingadozást” a legtovább Illyésnek engedte meg, nézte el az MDP irodalmpolitikája, lényegében 1947 és 1952 között. Nem mondtak le róla, mert nem tehették meg, ugyanis a szólamok ellenére semmi olyat nem tudtak felmutatni Illyés múltjában, amit Illyés ne vállalhatott volna, s amire egy tisztultabb marxizmusnak ne kellett volna elismerően bólintania. Illyés maradt Révaiék számára a „népfrontosság” utolsó lehetősége.

Csupán két út volt megengedve, a valóságban azonban, főként az első időszak esztelen szigora után, bekövetkezett némi enyhülés. Ez tette lehetővé, hogy az ellenségnek minősített írók egy része műfordítóként, rádiós szerkesztőként, a gyermek- és ifjúsági irodalom alkotójaként tevékenykedhessen. Nem volt idegen ez a terület Illyéstől sem. Fordít ő is, ezekben az években főként drámákat (Racine, Molière, Beaumarchais), kiadja a *Hetvenhét magyar népmesét* (1953), amely azóta alighanem megkaphatná a legtöbbször kiadott magyar szép-irodalmi alkotás kitüntető címét. Néhány irodalmi témájú esszé is közölhetett. Néhány verse is megjelent. Mindez azonban perifériakusság mindaddig, amíg meg nem találja azt a témakört, amelyen keresztül a hazateremtés szükségességét ismételten kifejezheti, s ez a témakör, az 1949 és 1956 közötti évek alapeszméje a hazateremtés és a honvédelem összekapcsolása oly módon, hogy nem csupán elszakíthatatlanságukat mutatja fel, hanem nyomatékosan azt is, hogy a néptömegek nélkül nem lehet se hazát teremteni, se megvédeni azt. Mindez az adott

pályaszakaszban úgy valósul meg, hogy mind erőteljesebbé válik a honvédelem, az ellenség elűzésének a gondolatköre. Az írónak gyermekkorából nagy élménye 1848 és Petőfi eszmeisége. Így természetes, hogy a centenárium után filmregényt ír *Két férfi* (1950) címmel Petőfiről és Bemről. Maga a film, a *Föltámadott a tenger* (1953) a sok filmgyári átdolgozás után elég messze került az eredeti mű szellemiségétől, mert a kor sematikus történelemszemléletének megfelelően csak a győztes forradalmat mutatja be. Az író mindenesetre másodszor is Kossuth-díjat kap 1848–49-et bemutató műveiért.

A filmregényt három dráma követi. Az *Ozorai példa* (1952) az azonos című versben korábban már leírt 1848 őszi haditettet jeleníti meg, az egyszerű emberek hősiességét. Nem igazán jó dráma (operaszövegkönyvnek készült), de fontos előtanulmány a *Fáklyalánc*hoz, amelyet 1952. december 12-én mutatnak be a fővárosi Katona József Színházban. A világosi fegyverletétel előtti napokban Aradon játszódik, az utójáték pedig az öreg Kossuthnál. A mű történelmi tényeket és legendákat játszát át egymásba. Kossuth és Görgey szembeállása a drámában végül az igazi hazafi és az áruló kettőségében mutatkozik meg, holott a történelmi valóság nem ez volt. Azonban a dráma vitáinak is az a lényege, hogy mi módon menthető meg a haza, és nemcsak a történelmi, hanem a drámabeli Görgey is ezen fáradozik. Kossuth inkább a hősi halált tartja példaerejűnek, Görgey az emberek életbentartását. Ám amiként 1849 augusztusa nem kínált reális utat a magyar függetlenség megőrzésére, úgy 1953 táján sem volt erre le-

hetőség. E tényből nő ki Kossuth – és Illyés – csodaváró hite: a szabad országban élő szabad nép álma. Ezt erősíti meg az utójáték, amelyben egy hajdani katonája látogatja meg az agg Kossuthot, és a nép történelmi ítéletét fogalmazza meg azzal, hogy a megalkuvásmentes magatartást eszményíti. A dráma hatalmas sikert aratott.

A *Dózsa György* bemutatójára 1956. január 20-án került sor a Nemzeti Színházban. Ez a mű a történelmi időben jóval messzebbre ugrik vissza, mégis ez szól a legközvetlenebbül a megírás jelenéhez. Ezt elég pontosan érzékelt a korabeli fogadtatás is, amely ha áttételesen, de szóba hozta a jelen igazi gondjait. Dózsa kettős kötöttsége az osztályharcra és a nemzeti függetlenségre Illyés Gyuláé is, hiszen a dráma kimondja, hogy az ellenséggel le kell számolni, a külsővel is, s hogy az országra Mohács vár.

A két utóbbi drámával azonos súlyú mű a *Bartók*. E vers 1955. október 14-én jelent meg a *Színház és Mozi* lapjain, s az újságot gyorsan kivonták a forgalomból, szerkesztőjét leváltották. Bartók zenéjének nagy részét a Rákosi-kor a szovjet álláspont alapján „formalizmusa” miatt elítélte, számos művét nem lehetett előadni, még a *Cantata profanat* sem. 1955 éppen az újra elfogadás esztendeje lett. A vers Bartók művészetének lényegét ragadja meg és fejezi ki. A disszonanciát egy disszonáns valóság kifejezőjének tartja a költő, s nemcsak a századeleji magyar, hanem általában a huszadik századi viszonyokat tekintti az embertől idegennek, a jó rendet akaró néptömegek érdekeinek ellentétesnek:

Mert éppen ez a jaj kiált
Mennyi hazugul szép éneken át
a sorshoz, hogy harmóniát,
rendet, igazit vagy belevész a világ:
belevész a világ, ha nem
a nép szólal újra – fölségesen!

1956 nyarán, a nándorfehérvári győztes csatának és Hunyadi János halálának 500. évfordulójára készült és jelent meg a *Hunyadi keze*, amely ismét csak történelmi példán keresztül utal a jelenre és buzdít a cselekvésre. Ekkor avatták fel Pécssett Pátzay Pál lovasszobrát, s erre is utal a mű sírversbetéte:

Mélyre bukott a magyar, de dicső ügy bástyafaláról.
Engem aláz, Hunyadi, ki tetemére tapos.
Szobrom nem csak a győzelem emlékműve, a gyászé:
Nemzet sírja fölött őrködik ércalakom.

Az 1945 utáni évtized történéseire való ráutalás magától értetődő, az 1956-os forradalom után viszont arra is vonatkoztatható lett a szöveg, amely nem is került kötetbe, csak 1968-ban. 1956 legnagyobb verse, *Nemzeti dala az Egy mondat a zsarnokságról* (1950), amely a legendássá vált *Irodalmi Újság* november 2-i számában jelent meg, aztán Magyarországon Illyés Gyula életében soha többé. (A halála előtti években már a hatalom szerette volna a közlést, de ekkor Illyés nem járult már hozzá.) E versben annyi közvetlen korhoz kötés sincsen, mint a *Bartók*-ban: minden kor mindenfajta zsarnoksága tárgya. Ez a vers rájátszik Eluard híres 1941-es *Szabadság-ára*, mely az antifasiszta ellenállás egyik

nagy alkotása, s rájátszik a litánia-formára, annak ismétlődő-szerkezetére, léthelyzetére: az irgalomért való könyörgésre is. Kiindulópontja egy látszólag tautologikus állítás: „Hol zsarnokság van, / ott zsarnokság van”, s a folytatás azt az addig ki nem mondott tételt bizonyítja átütő erővel, hogy az ilyen társadalomban senki és semmi nem maradhat érintetlen: a magánéletbe, a mindennapok idillinek látszó perceiben is behatol a fertőzőhet: „hol zsarnokság van, / mindenki szem a láncban”.

Az 1945-ben alakult Írószövetség elnökségének tagja volt Illyés Gyula, de ez számára inkább csak formális megbízásnak bizonyult. 1956-ban azonban bizonyosan fontos szerepet játszott ő is. Sürgette az elhallgattatott írók munkáinak kiadását. A nyár végi irodalmi laptervek között szerepelt egy művészeti folyóirat, a szerkesztő bizottság tagjai Déry Tibor, Domanovszky Endre, Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Lukács György lettek volna. Az 1956. szeptember 17-i írószövetségi közgyűlésen a második legtöbb szavazatot kapta az elnökség tagjai közül. Az októberi forradalom napjaiban az Írószövetség volt az egyik központ. November másodikán taggyűlést tartottak, s ezen a helyzet természetéből következően szélsőséges vélemények is elhangzottak. Illyés Gyula a visszaemlékezők-vallomástevők egybehangzó véleménye szerint – Veres Péter elnökkel egyetemben – kiegyensúlyozó szerepet játszott, csillapította az indulatokat. A forradalmi bizottságot javaslókkal szemben azt fejtette ki, hogy a szeptemberben választott elnökség meg tud felelni ennek a feladatnak.

A forradalom győzelme után sorra alakultak meg a pártok. A kommunista Erdei Ferenc bejelentette a

Nemzeti Parasztpárt újjászervezését, erre az igazi népiek a Petőfi Pártot alapították meg október 31-én Vajdahunyadvárban. A névadó Illyés Gyula javaslatára az ideiglenes vezetőségbe politikusok, az irányító testületbe írók kerültek. Ismét javasolták, hogy Illyés legyen miniszter (népművelési). November 2-án vagy harmadikán Illyés beszélni kívánt a rádióban, felhívással fordulni a világ íróihoz, a kormány azonban nem engedte meg. Esetleg ez a szöveg került elő évtizedekkel később a tihanyi kőasztal egyik zugából, üvegbe rejtetten. A felhívás a forradalom igazságát vallja, és kéri, hogy segítsenek megmenteni a nagy veszélyben Magyarországot. De felhívta Illyés például a moszkovita Illés Bélát is, és fölajánlotta neki a segítségét.

*

A forradalom leverése és az Írószövetség működésének 1957. januári felfüggesztése után a magyar íróársadalom igen nehéz helyzetbe került. Illyés letartóztatására – Déryvel ellentétben – nem találhattak semmi indokot. A Kádár-ellenes tábor, s eleinte ez jelentette a döntő többséget, Illyés Gyulát tekintette szellemi és praktikus értelemben is vezérnek. A régi-új párt és rendszere a drasztikus terror ellenére is sokáig bizonytalankodott, hogy mit tegyen. 1957 tavaszán Kossuth-díjat adtak Németh Lászlónak és Szabó Lőrincnek, majd néhány hét múlva betiltották a Németh-dráma, a *Széchenyi* előadásait a célzatos nézőtéri tapsviharak miatt. Letartóztattak írókat, s ezzel fenyegetni és megnyerni egyaránt akartak. A bolsevik terror időszakában Illyés is tehetetlen volt. 1957 tavaszán – Németh Lászlóval

együtt – hajlandó volt őt fogadni Kádár. A letartóztatott írók érdekében akartak eljárni, de semmi eredményt nem értek el. Illyést annyira megviselték az események, hogy három hetes altatókúrán volt kénytelen résztvenni a hárshegyi szanatórium-ban. A Kádár-rendszer politikailag májusra konszolidálódott, de az írók nagy része még szembenállt velük. A megtörésre 1957 augusztusának végén került sor. Szeptember elején tárgyalni készültek az ENSZ-ben a magyar-ügyben kiküldött különbizottság jelentését. Kádárék egy tiltakozó nyilatkozatot szövegeztek meg, amely ellenforradalomnak bélyegzi 56 októberét, elutasítja a beavatkozást a magyar belügyekbe. Kampányszerűen, olykor behívásokkal gyűjtötték az aláírásokat. Azzal vették rá erre a sok ellenkező személyt, hogy egyrészt fenyegettek: további letartóztatások várhatóak, másrészt csábítottak: felmentő és enyhe ítéleteket ígértek a perekben. Kielezve: Déry és Zelk életéről is szó volt. A nyilatkozat alatt több mint kétszáz név van, de könnyen lehetséges, hogy egyesek nevét csak odahamisították. Akár Illyését is, aki Déry jó barátja volt. A Déry-perben tanúként kiállt írótársa mellett. Aláírásokat tartalmazó példány máig nem került elő.

1958 első felében az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség tanulmányi-terjedelmű állásfoglalást tett közzé a népi írókról és mozgalmukról. Megkülönböztette a mozgalmat ideológiai, politikai és irodalmi szempontból, s már a bevezetőben leszögezte, hogy erős nacionalizmus és harmadikutasság jellemzi. Az utolsó fejezetben pedig az válik hangsúlyossá, hogy

komoly felelősség terheli őket az „ellenforradalom szellemi előkészítésében való részvételért”. A szöveget kéziratként elküldték több népi írónak, a megkapott vélemények azonban nem befolyásolták az állásfoglalást, erre időben már nem is nagyon lett volna mód. Illyés Gyula *Néhány megjegyzése (Válasz Évkönyv 1989/I., Püski, 225–230.)* a lényegről beszél. Felfogása szerint ők nem külön írói csoport voltak, hanem elsősorban az egész nemzetet szándékozták kifejezni, valójában József Attilának is köztük lett volna a helye. Kijelenti, hogy „Századunk legpusztítóbb szellemi vírusa a nacionalizmus. Ellenszere egyetlen van: egészséges nemzeti életű közösség.” Végül néhány konkrét állítást cáfolt, tényekre hivatkozva. Az állásfoglalásról hivatalos vitákat rendeztek, amelyeken a várakozásokkal ellentétben a leginkább érintettek hallgattak, illetve írásos észrevételeik közölhetetleneknek bizonyultak.

1959 tavaszán Illyés átadta *Malom a Séden* című drámáját a Nemzeti Színháznak, 120 új versből álló kötetét a Magvető Kiadónak, de idővel mindegyiket visszautasították. A párt vezető köreiből még arról is vita folyt, hogy van-e helye Illyésnek az újjáalakítandó Írószövetségben. Az 1959. szeptember 25-i alakuló ülésre Illyés nem ment el. Kállai Gyula, aki ekkoriban művelődésügyi miniszter és a Politikai Bizottság tagja, sztálinista hangvételű beszédet mondott, név szerint is elítélve benne az általa különösen gyűlölt Illyést. (Verseskötetének is ő volt az elutasító politikai lektora.)

A hivatalos közhangulat másként is megnyilvánult. Az 1959–1960-as színházi évadban az ifjúság művelődését szolgáló Jókai Színház hosszú szériá-

ban játszotta egy Gosztonyi János nevű színházi szakember tézisdarabját. A *Tiszta szívvel* József Attila életét próbálta bemutatni, s bár néven nem nevezve, de felismerhetően, három szereplő volt az ő sorának megrontója: Babits Mihály, Illyés Gyula és Flóra. Az előadásokra a középiskolák diákjait terelték be.

Az író és a magánszemély is nagyon nehezen viselte el a fojtogató légkört. 1960. januárjában levelet írt Kádár Jánosnak: ő nem hallgat, ám benyújtott kéziratait nem közlik, s a legkülönbözőbb véleményeket kapja, hogy mit kellene tennie a publikálás érdekében. „levelem igazi célja mégsem az, hogy támogatást erre kérjek, hanem a *tisztességem megóvása* foglalkoztat. Egy csaknem hatvanéves írónak szégyen volna, ha múltját ő maga ábrázolná.” Kádár válaszában lényege: „A személyed s munkásságod kapcsán kialakult nézeteket és az ezek között lehetséges félreértéseket tisztázni leveledben nem sikerült. Az ilyen módon szerintem nem is lehetséges.” A levél udvarias, de távolságtartó, s azt jelenti ki, hogy Illyésen magán múlik helyzetének megváltozása. (A levelek kivonatos közlése: Maróti István tanulmányában – *„Költő, felelj!”*, 1993.)

Végül ahhoz, hogy kötete megjelenhessen, hűségnyilatkozatot kellett tenni. 1960. március 9-én jelent meg az *Ország-Világ* lapjain hosszú évek után az első interjú, amelyben Illyés kijelenti, hogy ő nem hallgat, továbbá: »Nem „állok szemben a rendszerrel”, s nemcsak azért, mert ez a hazánk törvényeivel való szembenállást jelentené. Magyarországot a kommunista párt vezeti a szocializmus felé. Szocialista vagyok – ezt műveim bizonyítják. Mióta tollat

vettem a kezembe, gondom s törekvésem, hogy közösségi – népet szolgáló – irodalom munkatársa legyek.«

E nyilatkozat önmagában még nem volt elég ahhoz, hogy a politikai vezetés elfogadja Illyést. Botrányos példa Kállai Gyula levele, aki ekkor „A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány első elnökhelyettese”, s e minőségében küld rágalmazó levelet 1961 nyarán a költőnek, feltételezve, hogy álnév alatt küldte el egyik versét számára: „Szerencsére az írásodat jól ismerem, s így nem volt nehéz rájönni, hogy ki rejlik az álnév mögött. Magatartásod miatt én már rég lemondtam arról, hogy a ketőnk közötti barátságról beszéljek, mégis megkérdezem: nem érzed, milyen mélyre süllyedtél a szarban?” (Közlí Maróti István.) Illyés Kádárhoz fordult a helyzet tisztázása érdekében, Kádár azonban rideg elutasítással válaszolt: „Megkaptam július 9-én kelt különös tartalmú leveled. Érdemi választ nem tudok adni. Ugyanis más irányú elfoglaltságom miatt nem vállalkozhatom arra, hogy számodra postás és írnoki munkát végezzek. Ha úgy gondolsz, hogy a szóvá tett ügy további tisztázást kíván, akkor légy szíves és végezd el az én személyes közreműködésem nélkül.”

A tegező levélforma magyarázata: régi ismerősök, Kállai Gyula a Márciusi Front szervezésében is résztvett. Illyésnek egyébként az a felfogása – ellentétben a legtöbb emberrel –, s ezt éppen ezekben az években is leírja, hogy „az ismeretségeket nem bontom föl” (*Naplójegyzetek*, 1959. január 22.). Nem árt ezt jól megjegyeznünk: ez a normális magatartás tette sokak szemében ellenszenvenné Illyést.

A hazai szellemi élet helyzete csak 1961-re konszolidálódott annyira, hogy megjelenhetett – természetesen ideológiai szempontból szigorúan megrostálva – az *Új versek*. A *Malom a Sédén* 1963 tavaszán vált olvashatóvá a *Kortársban*, kötetben pedig csak az 1969-es gyűjteményben. Bemutatója 1970-ben volt Veszprémben.

Ebben az 1945-tel kezdődő időszakban a következő új verseskötetei jelentek meg: *Egy év* (1945), *Szembenézve* (1947), *Kézfogások* (1956) és az *Új versek* (1961). A legnagyobb hatású a *Kézfogások* volt. Egy évtized termését foglalta össze, s a már említett *Bartók* mellett itt volt olvasható *A reformáció genfi emlékműve előtt*, az *Árpád*. S nagy számban kaptak helyet olyan versek, amelyek elsősorban nem politikai-ideológiai indíttatásúak, amelyeknek témája a szerelem, a halál, a természet, a szépség, a hangulat, az emlékidézés. Ilyen például *A boulevard Bourdon-on*, a *Beesteledett*, *A hajó már csilingelt*, a *Menedék*, a *Látogatók*, a *Szekszárd felé*. Illyés költészetére mindvégig a tárgyiaság a leginkább jellemző. A harmincas években kidolgozott epikus jellegű leírás és részletező meditáció azonban az ötvenes években mindinkább átalakult, s a korábbiak helyét fokozatosan egy mozgalmasabb, kihagyásosabb, vibrálóbb szerkezetű verstípus foglalta el, amely sokat hasznosított a hajdani avantgárd tapasztalatokból is. Így a versek gondolati anyaga gazdagabbá, több réteget kibontóvá vált. Ennek egyik első példája a *Bartók*. Az *Új versek* anyaga elsősorban nem ezt mutatja, hanem egyfajta önklasszicizálódást, depolitizálódást, de tudjuk, hogy hamis így a teljes kép, a költő ugyanis nem az eredeti elképzelése szerinti kötetet

láthatta viszont. S ettől kezdve rendszeressé válik, hogy verseskönyveiben – datálatlanul – a legkülönbözőbb korszakaiból kerül be anyag.

Az eddigiekből pontosan látható, hogy Illyés élete hangsúlyosan a közéleti emberé 1945-től kezdődően, akinek visszahúzódni se volna joga, hiszen a kommunisták rendre az azonosulást, igazi hívei pedig az ellenállást, a szembeszállást várnák el tőle. E tartós helyzethez képest, amely már egyértelműen a nemzeti költő – soha nem kívánt – szerepkörének elháríthatatlanságára utal, Illyés Gyula mégis viszonylag zárkózott magánéletet tudott élni. Az életkori sajátosságokból következően ez már meglehetősen eseménytelen. Házassága ekkor már régóta két ember szövetsége egy életre. A feleséghez, a róla írott versek mindhalálig meghatározó vonulatot alkotnak. Az életműhöz Flóra asszony nemcsak azért nélkülözhetetlen, mert e versek ihlető forrása, hanem azért sem, mert valódi munkatárs: szellemi partner, de a szövegek gépírója is, háziasszony, betegápoló, reményt, életerőt adó személy. Az ő munkabírása is hatalmas. 1945-től részt vett a Gyógypedagógiai Főiskola újjászervezésében. 1950-től tanszékvezető tanár, 1972-től főigazgató 1980-as nyugdíjba vonulásáig.

E korszakban is többször járt Illyés külföldön. 1945-ben Romániában, a segesvári csatatéren is, 1946-ban Bulgáriában. 1946–1947 telén Svájcban, Olaszországban és Franciaországban, ezt örökíti meg a *Franciaországi változatok* (1947). 1947 végén ismét Franciaországban. Járt Csehszlovákiában, 1956 elején pedig ismét Romániában, Marosvásárhelyen a *Fáklyaláng* századik előadása alkalmából.

A nemzeti költő

A szellemi-irodalmi életben az 1956 utáni konszolidációnak csak előkészítő szakasza ért 1961-ig véget, a nyersen diktatórikus. Újabb négy esztendőnek kellett eltelnie, annak, hogy 1965-től kezdve konszolidálódnak nevezhessük a hazai állapotokat. Ez csakis a szocialista tábor viszonyai között igaz, s korántsem visszatérés az 1948 előtti helyzethez, még kevésbé előrelépés a nyugat-európai társadalmakhoz képest. 1965 után – egészen 1989-ig – hullámmozgás figyelhető meg ezen a szocialista konszolidáltságon belül: hol liberálisabb, hol merevebb a kulturális politika. E mozgást legfelsőbb szinten a világpolitika befolyásolta: a két rendszer szembenállásának pillanatnyi helyzete. S ez továbbhatott a szocialista táboron belüli viszonyokra, azok pedig a hazaiakra. Voltak a mienkénél jóval merevebbé kényszerített szellemi életek (Szovjetunió, NDK), voltak liberálisabbak (Lengyelország, a társutas Jugoszlávia), s volt olyan is, amelyik a totális diktatúra újabb változatát vezette be (Románia). Az MSZMP politikai vezérkarában hol a nyitásnak, hol a szigorításnak a hívei kerekedtek felül – a politika minden szintjén. S mindig figyelni kellett a nemzetközi helyzetre. A végső soron továbbra is ellenséggént kezelt nyugati államoknak

Kodály Zoltánnal Kecskeméten 1962-ben

csak szépet és jót lett volna szabad megtudnia rólunk, a testvéri szocialista államokról viszont mi nem írhattunk semmi rosszat, mert ezzel megsértettük volna őket. Természetesen a hazai helyzet kapcsán is a pozitív valóságképet és szemléletet várta el a hatalom. Bár formálisan nem volt cenzúra, nagyon erősen befolyásolta a szellemi életet a sokféle korlátozottság. Voltak tabutémák: ezek eleve öncenzúrára kényszerítették az írókat. A szerkesztőségek hol ideológiai jellegű szövegjavításokat kértek – hol belső meggyőződésből, hol kényszerből –, hol elutasítaniuk kellett kéziratokat. Előfordult a többéves fektetés is. Minderre Illyés Gyula kapcsán is számos példát lehetne felsorolni. Hatvanadik születésnapja alkalmával készült vele 1956 óta az első alaposabb interjú, s ebben már összetettebben fogalmazhatott: „Azt hittem, méltatlanabban nem bánhat

a magyar irodalom valakivel, mint ahogy Babitscsal bánt. Tévedtem. Itt állok proletár-paraszt származással; írói munkámmal mindig egyet akartam szolgálni: a népet, a közösséget, tulajdonképpen életemben nem is írtam mást, mint a népről szóló műveket – és csak fogom a fejemet. Mosakodásnak tetszene, ha egyértelmű szocialista gondolkodásomat kellene bizonygatnom – erről nem írhatok, ezt nem tehetem.” (*Élet és Irodalom*, 1962. november 3.) Ám hiába jelennek meg 1961-től Illyés kötetei, kezdik bemutatni a színdarabjait, hiába indul meg 1969-ben reprezentatív életmű sorozata, kapja meg 1970-ben harmadszor is a Kossuth-díjat, majd a legmagasabb fokig a kitüntetések szünetnapjai alkalmából 1972-ben, 1977-ben és 1982-ben, hiába válnak 1970 tájától több évre rendszeressé találkozásai Aczél Györggyel, az ideológiai-kulturális élet vezetőjével, általában Déry Tibor és feleségeik társaságában, változatlanul cenzúrázzák azokat az írásait, amelyeknek politikai vonatkozásai vannak, egyesek közlését pedig vagy elfektetik, vagy nem engedélyezik.

A hetvenes évek első felében több esszéje, jegyzete jelent meg a *Népszabadságban*. Illyés mindig körültekintően óvatos fogalmazásmódja ellenére mondatok kihagyását, finomítását várták el tőle: „Nem tudom, kivel állok szemben: kik döntik el, hogy írásaimból mit kell kihagyni? És milyen meggondolásból? Ez a legfárasztóbb ebben a küzdelemben. Védekezésem az lehetne, hogy akkor semmit sem engedek megjeleni. Nem írom meg azt a keveset sem – amit mégiscsak kötelességem megírnom, ha nyugodtan akarok aludni.” (*Naplójegyzetek*, 1974. április 27.) Íme a nemzeti költő feszültségmentessé nem

oldható dilemmája: ha hallgat, akkor semmi szó nem esik lényegi sorskérdésekről, így viszont legalább utalhat rájuk, s reményei szerint egyre nyíltabban. A Kádár-kor – lényegében egész fennállása alatt a nacionalizmust tekintette a legfőbb ideológiai veszélynek. S bár az évtizedek során hullámszóan változó mértékben, de a nacionalizmust azonosították a nemzeti érzéssel. Nemcsak az 1958-as állásfoglalás tekintette a népi írók mozgalmát károsan nacionalistának, hanem az ő későbbi munkásságukat, beleértve szellemi holdudvaruk tevékenységét is így minősítették gyakran. Az még csak-csak megérthető, hogy a sajátos magyar út, a harmadikutaság számukra ellenséges ideológiának bizonyult, de nem lehetett sokáig szót sem ejteni a határon túli magyarság mintegy ötmilliós tömegének mostoha sorsáról. Gyanús volt, aki a születések számának csökkenéséről, a magas öngyilkossági számokról, a történelemismeret torzulásairól szót ejtett. Illyés Gyula kiemelkedően kezdeményező szerepű a nemzeti tudat egészségesebbé tételének megkísérlésében. 1963-ban interjút adott a párizsi *L'Express* szerkesztőjének, s ebben kijelentette: „Hitler halott, és a náciizmus meg van semmisítve; de a türelmetlenség, a sovinizmus, a faji gyűlölet, az elkülönülés, a nyelvi viták sem kevésbé folytatják a világ felkavarását. A legmélyebb társadalmi változások is messze vannak attól, hogy megoldjanak minden problémát. Romániában van egy provincia, Erdély, amely évszázadokon át a magyar civilizáció és irodalom valódi szülőföldje volt. Ebben a provinciában nemrég zárták be az egyetlen magyar egyetemet, ami egy több mint kétmillió lélekből álló ki-

sebbségnek volt szánva. A magyar írók és az egész magyar értelmiség helyzete nagyon kényelmetlen." Idehaza korántsem örültek ennek a szövegnek, nem is jelenhetett meg 1988-ig. (A fordítás az MTI munkája, nyilvános közlése: *Szellem és erőszak*.)

Ma már nehezen képzelhető el, hogy mennyire el voltak zárva egymástól a hazai és a szomszédos országokban élő írók, értelmiségiek. Illyés kitalálta és közfogalomná tette az ötágú síp metaforájával a nyelvi összetartozást és a szellemi egymásrautaltságot, s tudatosította azt is, hogy ez ügyben rengeteg a mulasztás, az elvégzendő feladat. A nacionalizmus vádjá ellen tiltakozva megalkotta ugyancsak szállóigévé vált aforizmáját: „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért.” (*Szakvizsgán – nacionalizmusból*, 1970) Egészségesebb nemzetet szeretett volna látni maga körül, s a hetvenes évek elején úgy gondolta, hogy ennek megteremtésére van lehetőség, bár „igen sok nemzet keretében áldatlan nemzeti elfogultság tombol a vallási, a faji, az anyanyelvi türelmetlenség középkori tüneteivel. S a veszedelem, megfigyelésem szerint, nem csitul, hanem éppenséggel növekszik, s föl-föllobban még közelünkben is. A világban viharok dúlnak, mi – oly ritkán történelmünk folyamán – szélárnyékban vagyunk, használjuk ki a múlt rossz emlékeinek föl-számolására, a teljes összeforradásra. Az újkori nemzet ismervei közt első helyen áll: tartós lelki közösség. Ennek kimunkálását, illetve megerősítését a szellemi élettől várja – várhatja el – az ország.” (*Egy vita vége és – eleje*, 1974)

1976 januárjában komolyan fontolgatta, hogy tiltakozásul kilép az Írószövetségből. Az *Élet és Irodalom*

lom január 10-én olyan szerkesztői üzenetet közölt, amely szerint »a mai nacionalista irányzatok között is találhatunk olyanokat, amelyek – noha más népek úgynevezett történelmi jogait sértik – a történelmi haladást szolgálják. A hazafiság nem mindig kizárólag „jogvédelem” tehát, és a nacionalizmus, mégha jogokat sért is, nem mindig elítélendő.« Mindez reflexió volt Illyés nem sokkal korábbi televíziós nyilatkozatára. Illyés válaszát a *Népszabadság* nem volt hajlandó közölni, a *Könnyed vita* csak a *Szellem és erőszak*-ban vált olvashatóvá 1988-ban. Aczél György beszélte le az író a kilépésről, s tette lehetővé, hogy az *Élet és Irodalom* közölje nyílt levelét a főszerkesztő Jovánovics Miklóshoz, s természetesen annak válaszát is a békülékenység jegyében. Szükség volt – lett volna – erre, mert a hetilap következetesen harcolt egyébként a magyar „nacionalizmus” ellen a proletár internacionalizmus szellemében. Illyés annyira el volt keseredve, hogy azt tervezte, feleségével legalább egy évre külföldre kellene utazniuk, egyébként is már többször hívták őket Franciaországba, sőt Torontóba is. De várták az első unokát.

Igazi gyűjtőanyaggá a *Válasz Herdernek és Adynak* válhatott. A *Magyar Nemzet* 1977 karácsonyi és 1978 újévi számaiban jelent meg. A korábbi szokással ellentétben a főszerkesztő Pethő Tibor a megjelenés előtt nem egyeztetett Aczél Györggyel. Az esszé Trianont és hatását csak Moháccsal összevethető tragédiának tartotta, s még nagyobb bajnak látta azt a politikát, amely be akarja olvasztani a leszakított magyarságtömböket, s közben folytonosan bírálja a megmaradt országot is. Kárhoztatta azt a gyakorla-

A dolgozószobában

tot, amely hazánkban nem tesz meg mindent, kihasználva a szélárnyék-helyzetet, hogy méltó választ adhasson a magyarság pusztulását megjósoló Herdernek és Adynak. Nagy bajnak tartotta azt a tényt, hogy „A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi.” Néhány hónap múlva a szomszédban az kavart felháborodást, hogy – bár Románia neve le sincs írva, de felismerhetően rá vonatkozik a bekezdés – tényszerű-

en leírja az ottani nyelvi beolvasztás ismertetőjegyeit. A román írószövetség lapjában egy író és akadémikus cikket írt *Hunok Párizsban* címmel, s ebben alpári módon támadta Illyést (1978. május 8. *Luceafarul*). Ekkor figyel fel a hazai pártvezetés. Illyés válaszcikke, a *Fegyelmezetten* már nem jelenhetett meg. Ugyanezekre a napokra esett volna *Szellem és erőszak* című esszékötetének a forgalomba hozatala. Ezt Csoóri Sándor kezdeményezésére a Magvető Kiadó *Gyorsuló idő* sorozata számára engedélyezte az igazgató, Kardos György, aki ugyancsak nem egyeztetett ez ügyben felsőbb szervekkel. Végül Illyés nagynehezen kapott 30 nem terjeszthető példányt, a többi még tíz évig raktárakban várt sorsára. (De addig még kiadták Münchenben, majd idehaza szamizdatként.) A tiltás a Politikai Bizottság döntése volt, amiként az is, hogy Pach Zsigmond Pál történész akadémikus válaszoljon diplomatikusan Illyés védelmében (*Élet és Irodalom*, 1978. július 8.) Döntöttek arról is, hogy a határainkon túl élő magyarságról csak konzultáció után lehet cikket közölni, s hogy a szomszédos országokról pozitív tartalmú cikkeket kell közölni. Illyés ettől kezdve kerülte a találkozást Aczél Györggyel, a kapcsolat inkább Flóra asszonyon keresztül valósult meg.

Egyetlen alkalommal – 1974. május 20-án járt – Aczél György társaságában – Kádár János Illyés lakásán. (Pedig egyébként kertjeiket Józsefhegyen csak egy utca választotta el.) Illyés célja az volt, hogy a nemzeti kérdés fontosságát tudatosítsa. Kétszer is előadta mondandóját, aztán a *Naplójegyzetekben* azt kénytelen megállapítani, hogy „Nem hatol olyan mélyre egyikükben sem, ahogy reméltem.”

Négy évvel később, 1978 tavaszi hónapjaiban arra kell rádöbbsennie, hogy sokéves küzdelme – bár a magyarság tömegei számára biztató hatású –, a pártvezetés, a nagypolitika szempontjából eredménytelen, a falak áttörhetetlennek bizonyulnak. A küzdelmet azonban még ekkor sem adta fel. Bevezetőt írt Janics Kálmán *A hontalanság évei* című könyvéhez, amely a csehszlovákiai magyarság 1945 utáni jogfosztottságát dolgozta fel. E könyv természetesen csak emigrációs kiadvány lehetett (Bern, München, 1979). 1980 végén kezdett körvonalazódni az Illyést példaképnek tekintő írók körében, hogy az őket nem kedvelő *Élet és Irodalom* mellett egy számukra való irodalmi-közéleti hetilapot kellene kiharcolni. Illyés Gyula vállalta, hogy nevét adja a kezdeményezés irányításához. Az állami vezetés azonban csak hitegette őket, s a lap, a *Hitel* csak 1988 novemberében kezdhetette meg működését, a körvonalazódó sajtószabadság egyik legelső jeleként. Ugyanebből az időből való, s 1985-ig elfektetett kezdeményezés a Bethlen Gábor Alapítvány, amely a határainkon túli magyarság kultúrájának ápolását, támogatását tekintette céljának. Flóra aszszony feljegyzéseiből tudjuk, hogy Illyést még a halálos ágyán is ez a két ügy foglalkoztatta. Felesége próbált a politikusoktól valami kis reményadó hírt szerezni, de sikertelenül. Meg kell említeni azt is, hogy Illyés 1979 májusában Lakitelken előadást tartott a fiatal írók tanácskozásán, amelyet Lezsák Sándor szervezett, s amelyet előzetes tiltás után feltehetőleg csak ezért engedélyeztek, mert ő is szerepelt. Bibó Istvánt búcsúztatta a temetőben, barátját, akit Kádárék mindvégig eltiltottak a nyilvánosságtól. Be

kellett látnia, hogy a szélárnyék-metaphora csalókának bizonyult: nem is volt igazán olyan helyzet, s amennyiben olyan volt, annyira sem tudtunk élni vele. 1978. október 26-án jegyezte fel naplójában: „Föl vagyunk szabadítva; s ugyanakkor le vagyunk verve. Azaz itt mint osztály, ott mint ország. Kortárs honfitársaim ezt nem tudják párba tenni.”

Élete utolsó éveiben többször leírta-elmondta azt a példázatot, amelyet a személyes tapasztalatok és a történelem évszázadainak ismerete fogalmaztatott meg vele: »Egyszerű felfogásom szerint – hogy összefoglaljam „ars poeticámat” – a jó társadalom úgy halad, mint a római harci szekér. Két kereke van: az egyik a politika, a közélet; a másik a szellemi, s ebben művészeti élet. Akármelyik kihagy, vagy nem jó ritmusban halad, akkor megbillen a szekér. Nagy baj, ha a politika veszi át a művészet feladatát: diktál neki; éppoly hiba, hogyha a művészetre hárul a politika dolga. Magyarországon gyakran ez történt; nemcsak nálunk: minden olyan országban, amelynek nincs államisága, vagy azt elveszíti.« (*„Bátrabb igazságokért”*, interjú, 1982.) Nálunk a politikával volt évszázadokon át baj, ezért kellett az irodalomnak rendszeresen közvetlen politikai szerepet vállalnia, s ezt érezte kötelességének egész életútján maga Illyés Gyula is. S nyugati olvasók számára ezt próbálta megmagyarázni a Vízügyi Hivatal szemléltetésével: ha egy normálisan működő országban árvíz van, akkor működésbe lépnek az állam illetékes intézményei, nálunk, s a térség oly sok más helyén viszont az ilyenfajta feladatokat – tágabban: a veszélyek jelzését, az elhárítás lehetséges módozatait – az irodalomnak kell tárgyalnia.

Tihanyi borkóstolás a lányával

(Az *Iszony francia kiadásának előszava*, 1963.) Ha száz évesen köztünk ülhetne Illyés, bizony ma sem mondhatná azt, hogy a két kerék jó ritmusban halad, nyugodtan bezárkózhat ki-ki a maga elefánt-csonttornyában, s ha bármikor ideálissá válhatna a ritmus, akkor sem mondaná azt – mert soha nem is mondta –, hogy az irodalomnak nem kell, nem illendő, nem korszerű foglalkoznia a közélet, a politika kérdéseivel. Csak azt közölné, hogy mindez nem

kötelező. Esztétikai kifogásai soha nem voltak az övétől lényegesen eltérő költőtípusokkal szemben. Különösen nagyra becsülte például Weöres Sándor, Pilinszky János költészetét.

A látványosabban körülbelül a *Bartók*-verssel (1955) meginduló folyamat: Illyés lírájának módosulása a hatvanas években vált egyértelművé és általánossá. A *Dőlt vitorla* (1965), a *Fekete-fehér* (1968) és a *Mindent lehet* (1973) hármasa nemcsak az életműben, hanem a korszak lírájában is újabb magaslattot jelent. Idősebb pályatársai közül nemcsak nála, hanem például Déry Tibornál, Vas Istvánnál is megmutatkozik az, hogy az ifjúkori és látszólag nyomtalanul eltűnt avantgárd hatások a mélyben megőrződtek, s közülük a szükségesnek ítélt klasszicizálódva, finoman, a saját írói világba beépítve újra megmutatkoznak.

Illyésnek a húszas évek legvégétől kezdve lényegében egyfajta poétikájú volt a költészete, a változatok ezen az egységben belül mutatkoztak meg. Nemcsak rá, a harmincas-negyvenes évek már pályán lévő alkotóira általában ez a jellemző. Az 1948 utáni fordulat, a bolsevik ideológiai terror azonban gyorsan kiüresítette az amúgy is fáradni kezdő tárgyiásan leíró jellegű, konzervatívabban realiztikus törekvéseket. 1952 és 1956 között két úton is radikális újítások következtek be a magyar lírában. Az egyik éppen a népi írók vonzásában induló Juhász Ferenc és Nagy László nevéhez fűződik: ők egy látomásos-szimbolikus-mítoszi úton indultak el. A másik út a Babits-féle *Nyugat*-eszménytől jutott el egy annál elvontabban tárgyiás kifejezősmódhoz, amely ugyanakkor a mítoszi jellegtől sem tartózkod-

dott. A legnagyobb hatású Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes teljesítménye. Az előbbi a lírai személyesség megőrzésére, az utóbbi az elszemélytelenítésre törekedett. 1956 után egyre nagyobb hatásúvá váltak az újító művek, igaz, egyelőre csak szűkebb szakmai körökben. S amiként a fiatal Illyés hatott például Babitsra, úgy ezek a fiatalok is hatottak az idősebbekre. Nem a stílusukkal közvetlenül, hanem azzal, hogy megújultak a maguk alkotásának törvényei szerint, mint Illyés vagy Vas István. A magyar líra mellett a világlíra is hatott rájuk, hiszen rendszeresen olvasták, részben fordították is a kortársakat.

Illyésnek – a válogatásoktól és gyűjteményektől eltekintve – 22 verseskötete jelent meg. Ezek között a *Rend a romokban* (1937) mellett a *Dőlt vitorla* (1965) a legjelentősebb. Az egyik a huszadik század első, a másik a második felének alapvető verseskönyve. Erre az utóbbira nagyfokú változatosság jellemző. Műfaji, tematikai, hangulati, poétikai eszközhasználati szempontból az alkotó leginkább polifon kötet. Van benne képv. (Újévi ablak), jó néhány prózavers (Gyermekkorom zivatarai, Brazil őserdő), szabadvers vagy ahhoz közelítő forma (Az orsók ürügyén), a kötet legnagyobb részét pedig sokféle, gyakran egészen egyéni felépítésű, kötött formájú alkotások teszik ki. Gyakori a dalforma (Éva, Húgaid), vannak ódai (Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez, Óda a törvényhozóhoz), elégikus (Levél a partról), ironikus (A magánszorgalmú kutyák), tárgyias (Mozgó világ) versek. Témái között helyet kap a természet (Rózsák a rácson, Az őszi méhek arany kereke), a szerelem (Hírszerzőim, Húgaid), az ars poe-

tica (*Levél*), művésztársak köszöntéseként-bemutatóaként is (*Borsos Miklós: Sz. L. szobra, Bernáth Aurél egy képe alá*), az öregedés, a halál (*A korosztály behajózása, Éva*), a hit kérdésköre (*Mi lett az isten?, Esély*), a személyes emlékek sora (*Világszerzés, A tenger*), a történelem (*Kormos képek*). S az egyes versekben ezek a jellegzetességek általában vezérmotívumok, leginkább szembeötlő poétikai sajátosságok a többiek mellett. Egyetlen, tömörségében is szemléletes példa legyen a leginkább létfilozófiai dalnak nevezhető

Esti dal

E mai napot is

Zsákmányát a vadász

Fuvarát a kocsis

Fáradalmát az arató

Hazahoztam

Az ablakfény mely az éjben vigyáz:

a Jó

a Rosszban

A Ház:

ahol valaki hazavár

Ez a helyem

A bérem mégis egy falat halál

Nem a szív: a lét lett istentelen

Aludj velem

A *Dőlt vitorla* kötetjellemezői le lehetők fel a *Fekete-fehér* és a *Minden lehet* lapjain is. Az előbbiben a címadó mű mellett olyanok emelhetők ki, mint a *Tör, pincszeren*, a *Poesis hungarica*, az *Ady estéje*, a *Hatalmas nagy korszak...s a költők*, a *Mert szemben ülsz velem*,

a *Ditirambus a nőkhez*, a későbbi kötetből a *Félelmetes és varázslatos*, a *Kongresszusi zászlók*, a *Kiket szült Katalin*, a *Számadó*, a *Koszorú*. Ez a legutolsóként említett s 1970-ben született vers himnusz „A magyar nép zivataros századaiból” és zivataros jelenéből. Himnusz az anyanyelvhez és azokhoz, akik használják és ezáltal őrzik is ezt a nyelvet. Az anyanyelvvel ilgili a koszorú, amely nem a dicséret babérleveleiből fonódik, hanem a magyarul beszélők történelmének, elesett társadalmi rétegeinek, szétszórt népcsoportjainak szenvedéseiből, a szenvedések ellenére megőrzött hűségéből. Ez a hűség az egyetlen érték, ami átmenthető volt, ami megőrizte a magyarságot. Az anyanyelv története és sorsa egyúttal a magyarság története és sorsa is.

E líra igazi őszikék-korszaka még csak ezután következik, s ennek dokumentumai a *Különös testamentum* (1977), a *Táviratok* (1981), a *Közügy* (1981) és a posztumusz megjelenésű *A semmi közelít* (1983). Igaz, ide sorolandó a *Minden lehet* anyagának egy része is. Mint az egyik kötet címe is tanúsítja, a „közügyek” ebben az utolsó lírai pályaszakaszban sem szorulnak háttérbe. (Maga a címadó vers a Herder-cikk bonyodalmai miatt sokáig meg sem jelenthetett.) Az írást mint alkotást Illyés egész életében nem csupán személyiségformáló, hanem méginkább közösségformáló, s ilyenként hasznos tevékenységnek tudta. A kimondásnak gyógyító funkciót tulajdonított. A kései lírában válik viszont az is határozott gondolattá, gyakori motívummá, hogy az írásnak az öngyógyításban, az életben tartásban is lehet feladata. A naplójegyzetek rendszeressé válása 1973-tól egyértelműen összefügg ezzel.

Megfogalmazódik a minden embert megérintő ontológiai kérdés, amely a könnyörtelenül közelgő halállal szembenézve elkerülhetetlen: volt-e, van-e a létnek értelme? Ha erre igenlő a válasz, akkor az egyúttal a végzett munkát, azaz az életművet is érvényesnek minősíti, ám ott a további kérdés: érvényes-e igazából az a mű, amely nem tudott hatni, nem változtatott a világon, a magyarság sorsán? A válaszokban sok az önbiztatás, sok a kétely, s szinte következetesen hiányzik a teljes egyértelműség. A *Peroráció: záróbeszéd* a *Közügy* utolsó verse, s ez a Zrínyi-parafraíz végakarataként azt fogalmazza meg, hogy „Ne bánts magyar magyart!”

E pályaszakaszban, 1961 után a líra, az esszé és a dráma mellett az epika látszólag háttérbe szorul, pedig három jelentős kötet is született. Az *Ebéd a kastélyban* (1962) formálisan a *Puszták népe* folytatása. Ezt a folytatást 1948 és 1956 után is szinte követelte a szerzőtől a diktatórikus politika, elvárva, hogy a pusztai megváltozott, szocialista életét is örökítse meg az „ingadozó” író. Volt ennek előzetese, a *Honfoglalók között* (1945) riportja, volt későbbi mellékterméke is: a *Rácegresi füzet* esszé-riportja és a *Mozgó világ* riport-verssorozata 1961-ből, de a megkívánt írás nyilvánvalóan nem illett bele Illyés írói terveibe. Az *Ebéd a kastélyban* sajátos illyési megoldás: azt az 1949-es találkozást örökíti meg, amely közte és a már vagyontalanná, „szegénysorivá” vált grófi család között történt. A *Kháron ladikján* (1969) könyvterjedelmű esszé „az öregedés tünetei”-ről. Végül a már sokat idézett *Beatrice apródjai* (1979) a regényes önéletrajzi sorozat utolsó befejezett darabja, amely nem az öregedés, hanem a felnőtté válást

s azzal együtt a magyar történelem sorskérdéseit állítja a középpontba.

Az egykori kritikusok és az irodalomtörténészek jelentős részének is a véleménye, hogy az életműben a drámák tekinthetők a leginkább „mellékterméknek”, másodlagos jelentőségűnek. 1944-től kezdődően – ha *Az éden elvesztése* (1967) oratóriumát is hozzászámoljuk – Illyés 22 drámai művet írt, nagyfokú műfaji változatossággal. Saját műfaji megjelölései szerint van köztük dráma, tragédia, drámai példázat, tragédia tréfában elbeszélve, szatíra, vígjáték, parasztkomédia, hősi komédia, zenés kópéjáték. A *Fáklyaláng* és a *Malom a Sédén* után a *Kegyenc* (1963), a *Tiszták* (1969) és a *Testvérek* (1972) a legkiemelkedőbb értékek. Mindhárom történelmi témájú tragédia. A *Kegyenc* Teleki László (1810–1861) eszméi és 1841-ben bemutatott drámája nyomán keletkezett és a hatalom – bár magasabb szempontból vállalt – kiszolgálásának stációit mutatja be az V. század közepének római világában. A *Tiszták* a XII–XIII. századi dél-franciaországi anti-feudális eretnekmozgalom, az albigensek sorsában, vereségében közvetlenül néz szembe a nemzethalál gyötrő látomásával. Maga az író ezt a drámáját tartotta a legfontosabbnak. A *Testvérek* a korábbi *Dózsa György* széles történelmi tablói helyett a Dózsa-testvérek sorsában mutatja fel a kiélezett történelmi korszakban lehetséges magatartástípusokat, a forradalmár és a reformer út eltéréseit és egybecsengetését.

Illyés Gyula művei számos idegen nyelven megjelentek, s nem csupán folyóiratokban és antológiákban, hanem önálló kötetekben is. Példaként érde-

mes a francia közléseket bemutatni. A kezdetet a húszas évek első fele jelentette, akkor még csak egy-egy lírai mű, cikk közzétételével. A *Puszták népe* 1943 decemberében jelent meg, s 1956-ban már a tizedik kiadásnál tartott. A *Petőfit* 1963-ban adták ki, s ekkor dolgozta át, bővítette ki az író e művét, hogy a francia olvasókat a sajátos magyar viszonyokról alaposabban tájékoztassa. Azóta *Petőfi Sándor* a könyv címe. Az első önálló verseskötet 1956-ban látott napvilágot, ezt 1963-ban, 1966-ban, 1973-ban, 1978-ban követték újabbak. 1965-ben a párizsi Vieux-Colombier Színház bemutatta a *Kegyencet*. Kiemelhetők az orosz nyelvű kiadások is. A válogatott versek 1979-ben Moszkvában megjelent kötete igen gazdag anyagot tartalmaz, 239 verset. 1975-ben egy kötetben adták ki a *Puszták népe*, az *Ebéd a kastélyban* és a *Kegyenc* fordításait, egy antológiában pedig a Kháron ladikján is olvasható. Legtöbb fordítása a *Puszták népének*, a *Petőfinek* van, s a *Hetvenhét magyar népmese* darabjai is sokféle válogatásban kerültek más nyelveken kiadásra.

Illyésnek nemcsak megjelentek művei más nyelveken, hanem több igen rangos kitüntetést is kapott. 1966-ban Belgiumban vehette át a Le Grand Prix International de Poésie díjat, 1970-ben pedig Bécsben a Herder-díjat. 1974-ben a francia állam a külföldi művészeknek adható legmagasabb kitüntetést nyújtotta át neki (Commandeur de l'Ordre des Arts et des Lettres). 1978-ban a Prix des Amitiés Françaises kitüntetést kapta meg. 1981-ben az olaszországi Mondello-díj tulajdonosa lett. A hetvenes években többször fölterjesztették Nobel-díjra, s 1979-ben a legesélyesebbek közé tartozott, a döntés

előtt már a külföldi sajtó is jelentkezett, de a díjat végül Odisszeasz Elitisz görög költő kapta meg. A jeles amerikai költő, William Jay Smith 1977-ben levelet írt Illyésnek, ebben közölte, hogy szeretné ajánlani az ottani Neustadt Nemzetközi Irodalmi Díjra, ennek azonban feltétele a személyes átvétel. Említette azt is, hogy Pilinszky János is szerepel a javasoltak között. Illyés válaszlevelében maga helyett ugyancsak Pilinszkyt támogatta. (A díjat nem kapta meg Pilinszky.)

1969-ben Illyés a világ íróit tömörítő nemzetközi PEN egyik alelnöke lett, így rendszeresen résztvett a szervezet kongresszusain. A hatvanas években egyébként is elég sokat utazott. 1956 után először 1962. márciusában Firenzébe mehetett el az Európai Íróközösség konferenciájára a magyar delegáció tagjaként. 1963-ban három hónapos európai körúton vett részt. Többször járt Franciaországban, Csehszlovákiában, Svédországban, Írországban és az Egyesült Államokban is. A nemzetközi kapcsolatoknak és műfordítói munkájának köszönhetően új művészbárátokra is szert tett. Közéjük tartozik André Frénaud (1907–1993), Jean Follain (1903–1971), Jean Rousselot (1913–), Eugène Guille-
vic (1907–1998) a franciák, Leonyid Martinov (1905–1980) az oroszok közül. Nemcsak ő utazott, az idelátogató külföldiek is fölkeresték őt, hol a lakásán, hol Tihanyban, hol az irodalmi élet fórumain találkoztak.

Egy adott életszakaszban sem teljesen azonosak egy embernek a napjai, az életszakaszok egymás-
utánjában még nyilvánvalóbbak a változások. Még-
is jellemző, ahogyan maga az alkotó leírta egy nap-

ját 1971-ben a Bertha Bulcsunak adott interjában: „A feleségem odakészíti nekem a túrót, zöldpaprikát, egy szelet szalámit, kolbászt. Én készítek aztán elég erős teát. A feleségem inkább tejet iszik. Depressziós vagyok. Iszonyú szomorúan ébredek. Le kell győzőnöm a szomorúságot. Le szoktam menni gyalog a Lukácsba. Ott úszom tizenöt-húsz percet. Utána valamelyik kávéházban, pihenés ürügyén és alatt próbálok olyat dolgozni, ami semmire sem kell. Kiírom magamból a szomorúságot. Hazajövök, és akkor dolgozom. Általában rendelésre. Először életemben, négy nappal ezelőtt igen megriadtam. Este nyolcig eltöltöttem az időt munkával. A színdarabomon dolgoztam. De nem darabot nehéz írni, hanem verset. Beszólt a feleségem. S akkor hirtelen éreztem meg olyan zsibbadtságot agyamban, hogy megijedtem. Túlfeszítettem az agyamat. Akkor láttam, hogy a túlfeszített szellemi munka hogyan rontja az életet. Nagyon visszavonultan élünk. Színházba ritkán megyünk. Van egy televíziónk, de azt nemigen nézzük, mert nincs rá idő. Tizenegyig olvasok. Így élek. Lányunk is itt lakik a házban. És van Tihany. Flóra néniének van ott háza. Én akkor megyek oda, amikor amúgy is üres.”

Ami hiányzik ebből a napirendleírásból, az éppen a vendégjárás, a közügyek intézése. Az íróbarátokkal, rokonokkal való találkozás, a nem ritkán hívatlanul is érkező tisztelgő látogatók, olykor a verseikről véleményt kérők. Illyésék leggyakrabban Németh Lászlóval és családjával, Déry Tiborral és feleségével találkoztak. Legendás hírűvé váltak a Némethéknék tartott szilveszteresték. Fontos megemlíteni még Bibó Istvánt, Veres Pétert, Lipták Gá-

bort, a kamaszkori ismerősök közül Hidas Antalt, Vas Zoltánt, a képzőművészek közül pedig Borsos Miklóst, Bernáth Aurélt. Az 1945 után induló írógenerációból a legszorosabb kapcsolat Csoóri Sándorral, Juhász Ferencsel és az Illyés-köteteket szerkesztő Domokos Mátyással alakult ki. Ennek az utolsó pályaszakasznak az induló költői közül az antológiával 1969-ben jelentkező Kilencek költőcsoportjára figyelt fel leginkább Illyés Gyula, s amikor Herderdíjat kapott, közülük választotta ki bécsi ösztöndíjas diáknak Kovács Istvánt.

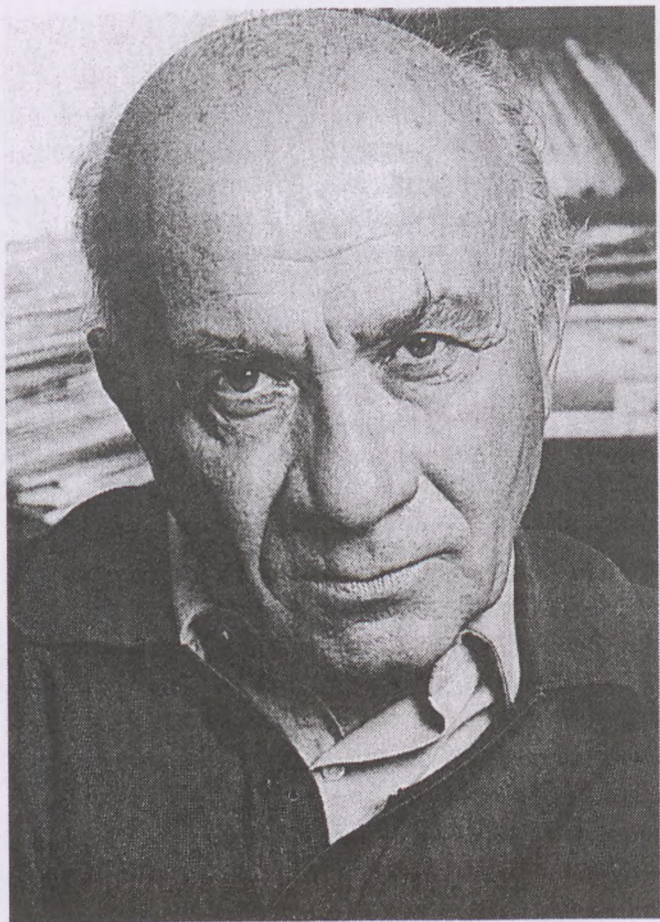
Természetesen az országon belül is utazott. Többször ellátogatott szülőföldjére. Részt vett konferenciákon, színműveinek vidéki bemutató előadásain. Feleségével – egészségüket megőrizni és javítani – rendszeresen jártak Hévízre. Az egészség megőrzését, a jobb testi-lelki közérzetet szolgálta a fizikai munka is, amelyre rendszeresebben Tihanyban nyílt alkalom. 1974 karácsonyára a lakás részévé tették a padlásteret, egyetlen nagyméretű, könyvtárként, dolgozó- és hálószobaként is használható helyiséget alakítva ki. Az utolsó évek örömeire két unokája született: Bálint (1976) és Judit (1978).

Hetvenedik évének betöltése után gyakorlatilag egy esztendőn át folyamatosan betegeskedett Illyés. Igaz, makkegészséges már régóta nem volt. Még Párizsban kialakult gyomorfekélyével, 1939-ben már hetekig szorult szanatóriumi kezelésre. Ugyancsak a harmincas években már megmutatkozott depresszióra való hajlama. 1956 tragédiája annyira megviselte, hogy altatókúrára kellett kórházba vonulnia. A hetvenes években mindehhez még szívbetegség s más bajok is társultak. 1974-től kezdve írt rendsze-

resen naplójegyzeteket Flóra tanácsára. Ő maga többször is *Az egér fogai* munkacímét adta e feljegyzéseknek: a méltó megmaradáshoz tartotta már ő is szükségesnek ezt a munkát, dacára annak, hogy az utolsó évtizedekben azért még nagyon sok más szépirodalmi művet is létrehozott. Az utolsó tíz esztendő naplójegyzeteinek publikált anyaga mintegy háromezer normál gépelt oldal terjedelmű, tehát valóban tekintélyes anyag.

Egyetlen betegségtől tartott Illyés, de attól nagyon: a ráktól, amely mindkét szülőjét elvitte, s barátai, mesterei közül is annyit. 1973-ban ez a betegség támadta meg őt is, de ezt ő nem tudta. Egy évtizeden át sikerült nyugati gyógyszerekkel – amelyeket a család bécsi orvosságként emlegetett csak – elhalasztani a kór elterjedését. Még nyolcvanadik születésnapját is viszonylag jó egészségben élte meg. 1983. februárjában azonban rohamosan romlani kezdett az állapota. Február 26-án halaszthatatlanul be kellett szállítani a János-kórházba. Megérezte, hogy halálos beteg. Félt a szenvedéstől, de türelmesen viselkedett. Flóra mindvégig mellette volt. Nemcsak a gyógyulás reményét próbálta felkelteni benne, a negatív életszámvetéseket is jó lett volna semlegesíteni. Flóra jegyzetei szerint ilyen gondolatai voltak: »Amire munkájával törekedett, úgy érezte, nem ért el eredményt. Egész életét sikertelennek tartotta. Gyötörte a sok elszenvedett támadás, rágalom, „cenzúra”, a határon kívül élő magyarok egyre nagyobb elnyomása, pusztítása, pusztulása. Őt „szerencsésnek” szokták nevezni. Mit ért el? Még egy folyóirat kiadását sem engedélyezték neki ebben a világban. Ezeket panaszolta, úgy, ahogy sú-

Búcsúzóban

lyos depressziós időszakaiban.« (Illyés Gyuláné: *A semmi közelít*). 1983. április 15-én pénteken délelőtt 10 óra 10 perckor halt meg.

Temetésére április 22-én került sor a Farkasréti temetőben. Gyászbeszédet mondott Belon Gellért püspök, Köpeczi Béla művelődési miniszter, Illés Endre és Sütő András.

Az életmű fogadtatása és utóélete

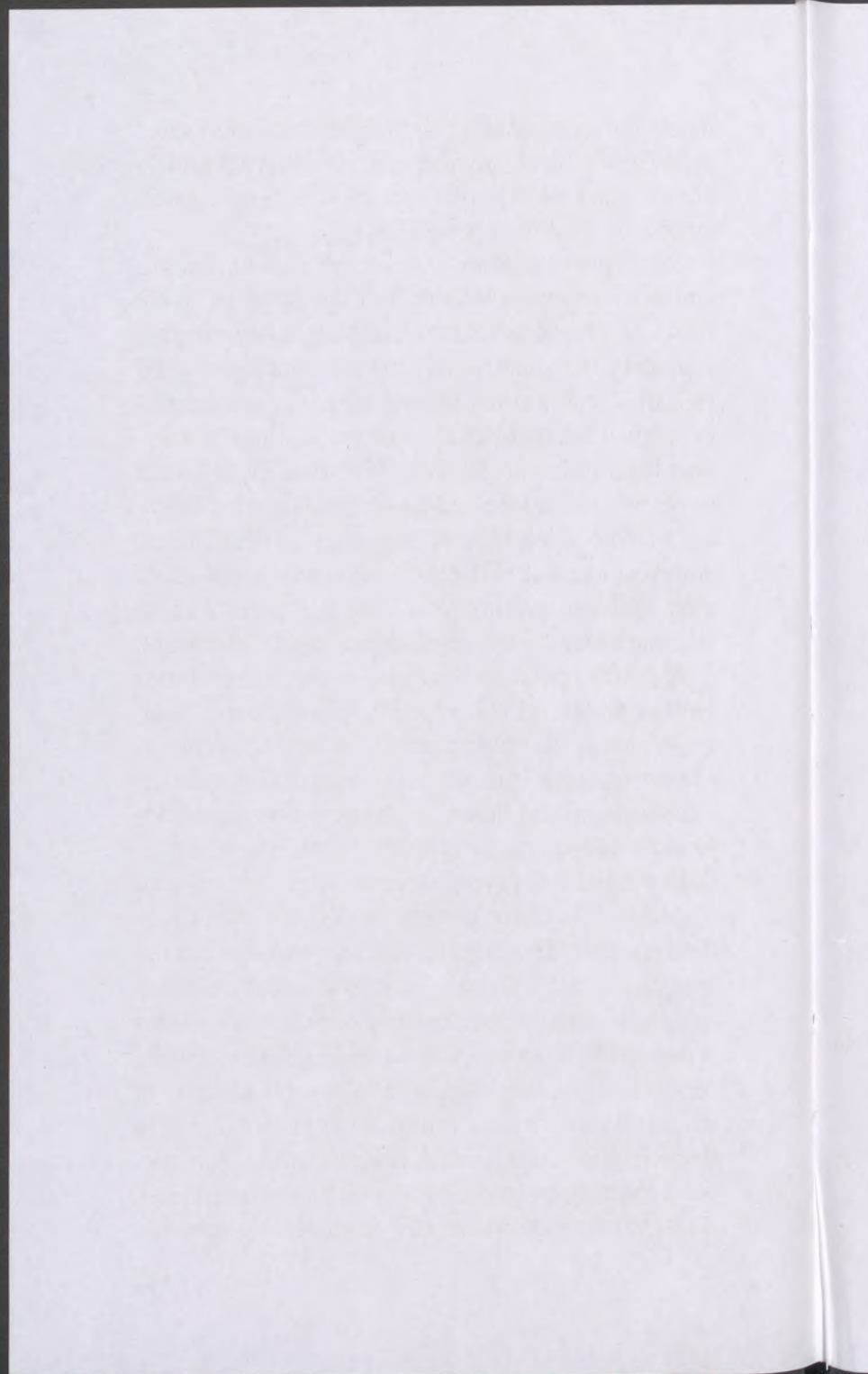
Ha mint annyi más író, Illyés Gyula is elpusztult volna a második világháború alatt, akkor is egyike lenne legjelentősebb alkotóinknak. Az első két évtized termése már alkalmat adhatott volna az alaposabb vizsgálódásra, irodalomtörténeti igényű felmérésre. Erre azonban első alkalommal csak 1966-ban kerülhetett sor, amikor megjelent az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv VI. kötete, s benne Béládi Miklós alapos és határozottan elismerő szándékú pályaképe. A kötet szerkezete is kiemelte Illyést: az „Összefoglalók és útkeresők” című fejezet a két világháború közötti korszak legnagyobb tudott alkotóit tárgyalta. 1972-ben a hetvenedik születésnapra tisztelegésül a Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve tartalmazta tanulmánycsokrot közölte az alkotó 1945 utáni munkásságáról, s ezt önálló kötetben is kiadták. Addigra megjelent már ugyan egy kis könyvecske Gara László tollából 1966-ban, de Washingtonban. Idehaza hozzáférhetetlenül. S bár Béládi Miklós s később másoknak is születtek fontos tanulmányai, esszéi, 1982-ig kellett várni arra, hogy elkészüljön az első részmonográfia, majd a folytatása is Izsák József munkájaként. Ekkor rendezett tudományos ülést az ELTE BTK XX. Századi Magyar Irodalomtör-

téneti Tanszéke. Már az életmű lezárulta után jelent meg Tüskés Tibor pályaképe, az Illyés Gyula Emlékkönyv, majd további életrajzi, filológiai, műelemző, emlékező, méltató munkák sora.

Tolna megye különösen sokat tett az életműnek és emlékhelyeinek ápolásáért. A rácegrespusztai szülőházat az ötvenes években lebontották, de megmaradt az iskolaépület, amely ma iskolamúzeum. 1984 és 2001 között a simontornyai várban, azóta az ozorai várban található állandó életműkiállítás. A szekszárdi tanítóképző főiskola 1990-ban Illyés Gyula nevét vette fel, s több tudományos ülésszakot tartottak már névadójukról. A megyében emléktáblákat, emlékoszlopokat állítottak, Szekszárdon a főiskola előtt 1987-ben avatták fel a költő egészalakos szobrát, majd Ozorán egy mellszobor került felállításra.

A Petőfi Irodalmi Múzeum többször rendezett emlékkiállítást, 1992-ben pedig sok eredményt hozó tudományos ülésszakot tartott, anyaga könyvben is megjelent. A határon túli magyarságot támogató országos alapítvány Illyés Gyula nevét vette fel. Mindez akár elégedettségre is okot adhatna. Az író aggodalma a halálos ágyon azonban nem volt egészen alaptalan. Nem az önkritikát illetően, ő ugyanis mindent megtett, amit sors és idő megengedett neki, a magyarság állapotában és tudatában azonban mindmáig sok a hiányosság. S ezek közé tartozik az Ilyés-felejtés: a nem olvasás, a felületes ítéletalkotás, az ódzkodás a közösségéért felelősséget vállaló írói magatartástól s annak múltbeli képviselőitől. Pedig ő valóban nemzeti költő. A nemzet költője. Amíg létezni fog magyar nyelv, addig nélkülözhetetlen érték a magyarság s azon keresztül az emberiség számára.

Életrajzi vázlat

1902. november 2-án vasárnap született a Tolna megyei Felsőrácegrespusztán. Édesanyja, Kállay Ida (1878–1931) egy alföldi származású bognárnak a lánya, édesapja, Illés János (1870–1931) egy juhász-számadó fia. Testvérei: Illés Ferenc (1899–1928) és Illés Klára (1901–1977).

1908–1912 Szülőhelyén jár elemi iskolába. Közben Varsádon cseregyerek, hogy németül tanuljon. Anyai nagyanyja franciára is taníttatja a kastélybeli nevelőnővel.

1912–1913 A család Simontornyára költözik. Itt fejezi be a IV. és végzi el az V. osztályt.

1913–1914 A dombóvári gimnázium I. osztályos diákja.

1914–1916 A bonyhádi gimnázium II. és III. osztályos tanulója.

1916–1917 Szüleinek házassága megromlik, ő édesanyjával Budapestre költözik. A Munkácsy Mihály utcai gimnáziumban a IV. osztályt végzi.

1917–1921 Az Izabella utcai kereskedelmi iskolába jár négy évig, majd érettségizik. Továbbtanulása érdekében 1919-től kezdve részt vesz baloldali legális és illegális mozgalmakban. 1921 őszén a fővárosi bölcsészkar magyar-francia szakos hallgatója lesz.

- 1921 decemberében várható letartóztatása elől emigrál. Bécsen, Németországon, Luxemburgon keresztül Párizsba utazik.
- 1922 áprilisától Párizsban él. A Sorbonne hallgatója. Könyvkötő munkás. Részt vesz az emigráns munkásmozgalomban, alkotója és népszerűsítője a kor avantgárd művészeti törekvéseinek.
- 1926 nyarán hazatér Magyarországra. Kassák Lajos Dokumentum című folyóiratának főmunkatársa.
- 1928 januárjában megjelent első verse a Nyugatban, az év végén a folyóirat gondozásában első könyve, a Nehéz föld. A Phönix Biztosító Társaság hivatalnoka 1936-ig, betegbiztosítási ügyekkel foglalkozik.
- 1931 Baumgarten-díjat kap, majd 1933-ban, 1934-ben és 1936-ban is. Édesapja, majd édesanyja is meghal. Feleségül veszi Juvancz Irmát (1908–1945), aki gyógytorna tanárnőnek készül.
- 1933 A népi írók mozgalmának egyik kezdeményezője. Munkatársa a Válasznak (1934–1938)
- 1934 nyarán Nagy Lajossal – meghívásra – körutazást tesz a Szovjetunióban. Megírja Oroszország című útikönyvét.
- 1937 Kosztolányi Dezső halála után a Nyugat társzerkesztője a lap megszűnéséig. (1941) A Nemzeti Bank sajtóreferense lesz francia mezőgazdasági ügyekben 1945-ig.
- 1938 Házassága fokozatosan megromlik. Hosszabb különélés után elválík feleségétől.

1939. szeptember 9-én házasságot köt Kozmutza Flórával (1905–1995), aki magyar-német francia szakos tanár és gyógypedagógus, Szondi Lipót munkatársa. Házasságukból egy lányuk születik.
- 1941 A Nyugatot folytató Magyar Csillag szerkesztője 1944-ig, a német megszállásig, azaz a lap megszűnéséig.
- 1944 A megszállástól kezdve bujkálnia kell.
- 1945 Nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő 1948-ig. A Nemzeti Parasztpárt Intézőbizottságának tagja 1946 márciusáig. Néhány hónapig a fővárosi szervezet vezetője.
- 1946 Újraindítja a Választ, s szerkeszti az 1949-es megszűnéséig. A Magyar Tudományos Akadémia tagja 1948-ig.
1956. november 2-án megjelenik az Irodalmi Újságban az Egy mondat a zsarnokságról. Részt vesz a népi mozgalom tagjaival a Petőfi Párt alapításában.
- 1961 A korai Kádár-kor ellenségesen kezelte, csak ekkor engedélyezték az Új versek kiadását.
- 1966 Megkapja a Le Grand Prix International de Poésie díjat Belgiumban.
- 1969 Megindul életműsorozata, 1986-ig 22 kötet jelenik meg.
- 1970 Bécsben átveszi a Herder-díjat.
- 1974 Francia állami kitüntetést kap.

- 1976 Megszületik első unokája, Bálint.
- 1978 Szellem és erőszak című esszékötetét a nyomdából titkos raktárba szállítják, csak 1988-ban jelenhet meg. Megszületik második unokája, Judit.
1983. február 26-án kórházba kell szállítani, április 15-én meghal. Április 22-én a Farkasréti temetőben helyezik örök nyugalomra.

Felhasznált irodalom

GARA László: Az ismeretlen Illyés, Washington, 1965, Occidental Press, 177. l.

BÉLÁDI Miklós: Illyés Gyula = A magyar irodalom története VI. 1919-től napjainkig, Akadémiai Kiadó, Bp., 1966, 461–492. l.

Illyés Gyula. Tanulmányok a költőről, Bp., 1972, Népművelési Propaganda Iroda, 175. l.

IZSÁK József: Illyés Gyula költői világképe 1920–1950, Bp., 1982, Szépirodalmi Kiadó, 509. l.
„Bátrabb igazságokért!” Bp., 1982, ELTE, 283. l.

TÜSKÉS Tibor: Illyés Gyula, Bp., 1983, Szépirodalmi Kiadó, 452. l.

Illyés Gyula emlékkönyv, Bp., 1984, Szépirodalmi Kiadó, 611. l. Válogatta Illyés Gyuláné.

IZSÁK József: Illyés Gyula költői világképe 1950–1983, Bp., 1986, Szépirodalmi Kiadó, 555. l.

BÉLÁDI Miklós: Illyés Gyula = A magyar irodalom története 1945–1975, II/1. A költészet, Bp., 1986, Akadémiai Kiadó, 202–243. l.

VADAS Ferenc: Illyés Gyula első iskolája, Szekszárd, 1987, Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum, 129. l.

TAMÁS Attila: Illyés Gyula, Bp., 1989, Akadémiai Kiadó, 323. l.

BÉLÁDI Miklós – Bodnár György: Illyés Gyula = A magyar irodalom története 1945–1975 III/1. A próza, Bp., 1990, Akadémiai Kiadó, 616–645. l.

GÖRÖMBEI András: Illyés Gyula = A magyar irodalom története 1945–1975 III/2. A próza és a dráma, Bp., 1990, Akadémiai Kiadó, 1394–1413 l.

BODOSI György: Illyés Gyula Tihanyban. Pécs, 1990, Baranya megyei Könyvtár, 143. l.

CZÍMER József: Dante apródja, Bp., 1990, Szabad Tér Kiadó, 391. l.

Illyés Gyula Új Látóhatára, Bp., 1990, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 256. l.

Illyéstől Illyésről, Bp., 1990, Tankönyvkiadó, 392. l. Összeállította Pásztor Bertalan.

VADAS Ferenc: Rácegrestartól Párizsig, Szekszárd, 1992, Wosinszky Mór Megyei Múzeum, 173. l.
„Költő, felelj!” Tanulmányok Illyés Gyuláról, Bp., 1993, Petőfi Irodalmi Múzeum, 301. l.
A költőszerep lehetőségei Közép-Európában, Szekszárd, 1997, Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, 166. l.

DOMOKOS Mátyás: Adósságlevél, Bp., 1998, Kortárs Kiadó, 341. l.

VASY Géza: Illyés Gyula évszázada, Miskolc, 1998, 167. l.

TAKÁCS Mária: Illyés Gyula könyvtára I., Szekszárd, 1999, Wosinszky Mór Megyei Múzeum, 600. l. Nem menekülhetsz. In memoriam Illyés Gyula, Bp., 2002, Nap Kiadó, 418. l. Domokos Mátyás összeállítása.

Az életmű alaposabb megismeréséhez különösen hasznosak továbbá a következő szerzők gyűjteményes köteteiben hozzáférhető tanulmányok, kritikák, visszaemlékezések: Babits Mihály, Béládi Miklós, Czine Mihály, Csoóri Sándor, Déry Tibor, Görömbei András, Kenyeres Zoltán, Kiss Ferenc, Kulcsár Szabó Ernő, Lackó Miklós, Németh G. Béla, Németh László, Pomogáts Béla, Szegedy-Maszák Mihály.

Nyomtatásban olvasható már Illyés Gyula levelezése Babits Mihállyal, Déry Tiborral, Fülep Lajossal (1950-ig), Gál Istvánnal, Németh Lászlóval, Normai Ernővel, Szegi Pállal.

A leggazdagabb fotóanyag lelőhelye: Illyés Gyula élete képekben, Bp., 1982, Gondolat, 207. l.

Tartalomjegyzék

A HUSZADIK SZÁZAD TANÚJA	5
SZÜLŐFÖLD, CSALÁD, GYEREKKOR	8
DIÁKÉVEK: DOMBÓVÁR – BONYHÁD – BUDAPEST	21
PÁRIZSI ÉVEK	40
HAZATALÁLÁS ÉS BEÉRKEZÉS	55
A DEMOKRATIKUS KEZDET ÉS A DIKTATÚRA ÉVEI	104
A NEMZETI KÖLTŐ	125
AZ ÉLETMŰ FOGADTATÁSA ÉS UTÓÉLETE	148
ÉLETRAJZI VÁZLAT	151
FELHASZNÁLT IRODALOM	155

ISSN 1419-9785
ISBN 963 9391 50 6

Elektra Kiadóház, 2002
A kiadásért felel a kiadó ügyvezető igazgatója
Tipográfia és kötésterv Neyer Éva
Tördelés HollyPress Bt.

Nyomta és kötötte Szegedi Kossuth Nyomda Kft.
Felelős vezető Gera Imre

12139/2

Illyés Gyula emberpróbáló és lélek-
cserélő korban alkotott kivételes élet-
művet. Neve már életében túlnőtt az
irodalom határain, hiszen írói mun-
kásságában társadalomalakító szán-
dék is érvényesült. Egy személyben
volt lírikus és sorskérdésekről szóló
esszéista, drámaíró, valósággal „or-
szágos intézmény”. Forgószélben és
szélárnyékban, szövevényes viszony-
latok sűrűjében, politika és művészet
követelményeinek kettős szorításá-
ban dolgozott mindvégig. Alakja idő-
vel a nemzetért és nemzetiségekért fe-
lelősséget érző írástudó jelképévé
vált. Magyar költő volt és ugyanak-
kor európai. A hazai állapotokat a
nagyvilág összefüggéseiben látta és
láttatta. Mindig a magyarság ügyét
tartotta szem előtt, határon innen és
túl. Rendíthetetlen erkölcsi erővel,
magányosan állt őrhelyén évtizede-
ken át.

Vasy Géza a legapróbb életrajzi té-
nyeket is felderítve, bölcs derűvel át-
ítatott, korszerű életrajzot írt Illyésről.

ISBN 963939150-6

9 799639 391504

Illyés Gyula

VASY GÉZA

